

39 04782/4

III

144/5.

Jan Ś...

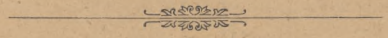
Flawia

ZABYTKI PRZEDHISTORYCZNE

ZIEM POLSKICH

WYDAWANE STARANIEM

KOMISYI ARCHEOLOGICZNEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI W KRAKOWIE.

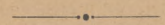

SERYJA I.

PRUSY KRÓLEWSKIE

BADAŁ I OPISAŁ

GODFRYD OSSOWSKI.

ZESZYT 4.

KRAKÓW.

W DRUKARNI C. K. UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO
pod zarządem Anatola Maryana Kosterkiewicza.

1888.

wiślańsko-pomorskiej siedziby, szuka ich dalej, w jedną i drugą stronę. Ztąd szerzy się stopniowo poza obręb pierwotnych jej granic na południowy wschód i południowy zachód tak, iż dosięga w tych kierunkach z jednej strony górnego Bugu, a z drugiej koryta środkowej Odry. Szerzenie to odbywać się musiało w tych już czasach, kiedy układanie kopców kamiennych na grobowiskach wyszło już zupełnie z użycia, albowiem na całej przestrzeni nowszych tych siedzib, mogiły kamienne nie istnieją wcale.

Obszar ostatecznego rozszerzenia się tej ludności, zamknięty jest z zachodu na wschód korytem Odry i Bugu, a z północy na południe wybrzeżem Bałtyku i błotniami przedgórzami środkowej Europy (ob. Tabl. XXIX). W głównym swym zarysie geograficznym odpowiada on temu obszarowi, który, w przedświecie jego dziejów historycznych dzierżył liczne, pokrewne sobie plemiona szczepu słowiańskiego, a które później weszły jako części rdzenne do składu państwowego Polski historycznej. Lecz coto była za ludność, kiedy ona tę obszerną krainę zamieszkiwała, do jakiego plemienia ona należała i jaki był kierunek dalszego jej rozwoju paleoetnologicznego, o tym mało co można więcej na tym miejscu orzec nad to, cośmy wyżej, zamykając rozdział poprzedni, o mogiłach kamiennych, wypowiedzieli. To jednakże, o czym nas przekonują ze wszech miar doskonalsza niż w owych mogiłach ceramika grobów skrzynkowych, oraz wydobyte z nich, bez porównania obfitsze, za bytki kunsztu obcokrajowego, jest niewątpliwym, że lud ten przedhistoryczny, w okresie używania przez niego grobów kamiennych skrzynkowych, zaznaczył w swoim byciu, tak w rozwoju kunsztu rodzinnego, jako też i w stosunkach na zewnątrz, z ludami innymi, postęp wybitnie znaczny od tego czasu, gdy jeszcze stawał mogiły kamienne.

Ponieważ wreszcie, groby kamienne skrzynkowe znajdowano w widocznie ścisłym połączeniu archeologicznym z dwoma innymi jeszcze

primitive favorable à son développement. en cherche d'autres, et s'avance de deux côtés. Elle s'étend donc insensiblement au delà de ses limites primitives vers le sud-est et le sud-ouest; et, dans cette direction, elle finit par atteindre d'un côté, le Boug supérieur, et de l'autre le cours moyen de l'Oder. Ce développement dut s'accomplir déjà dans ce temps où l'usage de placer des tertres de pierres sur les tombeaux avait cessé, car on n'en trouve plus aucun sur toute l'étendue de ces nouvelles résidences.

Le territoire occupé par ce peuple, lors de son développement définitif est borné: de l'ouest à l'est, par l'Oder et le Boug, et du sud au nord, par la Baltique et les vallées marécageuses du centre de l'Europe (Pl. XXIX). Dans sa délimitation géographique, ce territoire correspond aux contrées qu'ont occupées, à l'aurore des temps historiques, des tribus nombreuses et consanguines, appartenant au rameau slave, et qui, plus tard, formèrent les éléments constitutifs de la Pologne de l'ère historique. Mais, sur les questions de savoir quel a été ce peuple, quand il a habité ce pays, de quelle race il était et quelle a été la direction de son développement paléoethnologique ultérieur, il n'est guère possible de rien affirmer en ce moment de plus positif que ce que nous avons dit plus haut, en terminant le chapitre précédent sur les tumuli de pierres. Cependant, comme la céramique des tombeaux-caisses est sous tous les rapports plus parfaite que celle des tumuli, et que les reliques d'art de provenance étrangère qu'ils renferment, sont beaucoup plus nombreuses que dans ces derniers, il est incontestable que, dans la période où ce peuple préhistorique a employé les tombeaux-caisses, il a accompli dans son genre de vie, dans le développement de ses propres arts, ainsi que dans ses rapports avec d'autres peuples, un progrès immense relativement au temps où il élevait des tumuli de pierres.

Puisque enfin, les tombeaux-caisses ont été trouvés dans une intime liaison archéologique avec deux autres genres de monuments, tombeaux

04482

III

Sep 5 26 / 44
N° 39

rodzajami zabytków: z grobami podkloszowými i z kamieniami ustawianými, przeto, szczegóły uzupełniające w pewnej mierze charakter paleo-etnologiczny ludów używających grobów skrzynkowych, będziemy mogli rozpoznać bliżej, przy opisie tych właśnie, łączących się z niemi zabytków, o których w rozdziałach następnych mówić zamierzamy.

sous-cloches et pierres dressées, nous pourrons, par la description des traits qui les rattachent à ces monuments, déterminer d'une manière plus exacte les particularités qui complètent, jusqu' à un certain point, le caractère paléoethnologique des peuples qui faisaient usage des tombeaux-caisses, c'est ce dont nous avons le dessein de parler dans les chapitres suivants.

ROZDZIAŁ III.

Groby podkloszowe.

W najściślejszym związku archeologicznym z opisanymi w rozdziale poprzednim grobami kamiennymi skrzynkowymi pozostają groby podkloszowe.

Zasadnicze części składowe tego rodzaju zabytków stanowią jedynie naczynia gliniane mianowicie: popielnica z pokrywą, podstawka i klosz.

Charakterystyka archeologiczna tych części składowych jest następująca:

Popielnice (Tabl. XXX, fig. 3, 5, 8, 9, 12; XXXI, fig. 1 i drzewor. Nr 15, 19 i 20), przeznaczone dla złożenia w nich szczątków spalonych kości ludzkich, wraz z wyrobami do zmarłego należącymi, sąto naczynia gliniane, lepiące ręcznie z grubiej, lub delikatnie przygotowanej masy glinianej, zawierającej stałą domieszkę tłuczonego, czyli miazdzonego granitu. Popielnice te bywają wielkości rozmaitej: od znacznie wielkich (Tabl. XXX, fig. 9 i drzewor. Nr 15) do małych (XXX, fig. 12 i drzewor. Nr 17 i 19); kształt ich zawsze proporcjonalny, odznacza się znaczną przewagą szerokości w brzuszcach nad wysokością naczyń, a zarazem i nad średnicą otworu, w skutek czego należą one do kategorii popielnic szerokich i wąsko-otwornych. Szyja takich popielnic, z małym wyjątkiem (XXX, fig. 12), odgranicza się wybitnie od brzuszca znacznym stosunkowo zwięzieniem i odciskiem rozgraniczającego je prążka, niekiedy z dodatkiem przy nim jakiegś ozdoby (Tabl. XXX, fig. 3 i Tabl.

CHAPITRE III.

Tombeaux sous-cloches.

Les tombeaux sous-cloches ont le rapport le plus intime avec les tombeaux-caisses de pierres qui sont décrits dans le précédent chapitre.

Les parties principales de ce genre de monuments sont constituées uniquement par des vases d'argile, savoir: une urne cinéraire avec son couvercle, la cuvette et la cloche.

Ces parties constitutives se caractérisent archéologiquement comme il suit:

Les urnes cinéraires (Pl. XXX, fig. 3, 5, 8, 9, 12; XXXI, fig. 1 et gravure Nos 15, 19 et 20), destinées à recevoir des débris calcinés d'os humains, avec les objets appartenant au mort, sont des vases d'argile faits à la main, d'une masse argileuse grossière ou préparée soigneusement, avec un mélange de granit broyé ou pilé. Elles sont de dimensions variées; les unes très-grandes (Pl. XXX, fig. 9 et gravure N° 15), d'autres petites (XXX, fig. 12 et gr. Nos 17 et 19). Leur forme, toujours proportionnée, se distingue par la largeur de la panse, plus grande que la hauteur du vase et que le diamètre de l'ouverture. Elles appartiennent en conséquence à la catégorie des urnes cinéraires larges et à ouverture étroite. Le col de ces urnes, à une petite exception (XXX, fig. 12), se sépare nettement de la panse par un rétrécissement relativement distinct et l'empreinte d'une rainure qui le limite, quelquefois avec adjonction de quelque ornement (Pl. XXX, fig. 3 et Pl. XXXI, fig. 1),

XXXI, fig. 1), uch (XXX, fig. 5 i drzewor. Nr 17 i 19), lub fantazyjnych upiększeń naśladowających ucha (XXX, fig. 3 i drzeworyt Nr 15). Popielnice małe mają zwykle jedno wielkie, kabłąkowate ucho (Tabl. XXX, fig. 12). Powierzchnia wszystkich tych naczyń bywa albo całkiem wygładzona (Tabl. XXX, fig. 3, 5 i 12 i Tabl. XXXI, fig. 1), albo też, gładzona tylko na szyi, a chropawa na brzuszcu (XXX, fig. 9 i drzewor. Nr 15); barwa zaś bywa albo czerwona w rozmaitych odcieniach, stosownie do stopnia wypalenia naczyń, albo też czarna. Ornamentykę powierzchni tych naczyń stanowią najczęściej prążki odgraniczające zwykle szyję od brzuszca, a rzadziej rysunki wygniatane, złożone z kółek obiegających naczynie w około, u dołu jego szyi (Tabl. XXXI, fig. 1), lub też nakonec, ozdoby w kształcie wałeczka, oraz zgrabne naśladowanie ucha (Tabl. XXX, fig. 3 i 3a).

Pokrywy tych popielnic (Tabl. XXX, fig. 1, 4, 5, 8 — 10 i 12 i Tabl. XXXI, fig. 1) są wyrobione z takiej samej masy glinianej jak i same popielnice; wielkość ich zastosowaną bywa do wielkości otworu popielnicy, którą przykrywają; kształt zaś mają zwykle kulisto-czapkowaty. Niektóre z tych pokryw mają jedno ucho; inne są wcale bez uch (Tabl. XXXI, fig. 1). Kolor pokryw, tak samo jak i popielnic, bywa czerwony, lub czarny, a ornamentykę ich stanowią rysunki linearne wygniatane (Tabl. XXX, fig. 10), lub też kropki wytłoczone narzędziem zaostrożonym (Tabl. XXX, fig. 4).

Podstawki są to te same pokrywy z dnem spłaszczonym. Pod względem wyrobu swego, podstawki niczym się nie różnią od pokryw (Tabl. XXX, fig. 5 i 9), które, postawione otworem do góry, zamieniały się w podstawki, służące do ustawienia w nich popielnic. Niekiedy, zamiast pokryw, używano na ten cel spodniej części stłuczonych popielnic (Tabl. XXXI, fig. 1, — f).

Kłosze (Tabl. XXX, fig. 1, 2, 5, 6, 8, 9 i 12 i Tabl. XXXI, fig. 1, 2 i 8) stanowią w tych grobach część składową, najbardziej

d'anses (XXX, fig. 5 et grav. Nos 17 et 19), ou d'embellissements fantaisistes imitant des anses (Pl. XXX, fig. 3 et grav. No 15). Les petites urnes ont ordinairement une grande anse unique en arc (Pl. XXX, fig. 12). La surface de tous ces vases est entièrement lisse (Pl. XXX, fig. 3, 5 et 12 et Pl. XXXI, fig. 1), ou lisse sur le col seulement et rugueuse sur la panse (Pl. XXX, fig. 9 et grav. No 15). Leur couleur est le rouge de différentes nuances, en rapport avec le degré de cuisson, ou le noir. L'ornementation de la surface des urnes connues jusqu'à présent consiste le plus souvent en raies séparant ordinairement le col de la panse, et, plus rarement, en dessins imprimés, formés de cercles entourant le vase à la base du col (Pl. XXXI, fig. 1), ou bien enfin, en ornements en forme de rebord avec motifs imitant les orillons (Pl. XXX fig. 3 et 3a).

Les couvercles des urnes (Pl. XXX, fig. 1, 4, 5, 8 — 10 et 12 et Pl. XXXI, fig. 1) sont faits de la même pâte argileuse; leur grandeur est proportionnée à la largeur de l'ouverture des vases qu'ils couvrent; leur forme est généralement celle d'un bonnet rond et plat. Quelques uns d'entre eux ont une anse; les autres en sont entièrement dépourvus (Pl. XXXI, fig. 1). Leur couleur, comme celle des urnes, est rouge ou noire et leur ornementation consiste en dessins linéaires gravés (Pl. XXX, fig. 10), ou en points empreints avec un instrument pointu (Pl. XXX, fig. 4).

Les cuvettes sont comme des couvercles, mais avec un fond aplati. Par leur forme, elles ne diffèrent d'ailleurs en rien des couvercles (Pl. XXX, fig. 5 et 9) qui, renversés leur ouverture en haut, ont été transformés en soucoupes servant à dresser les urnes. Quelquefois, à la place de couvercles on s'est servi pour le même usage de la partie inférieure d'urnes brisées (Pl. XXXI, fig. 1, — f).

Les cloches (XXX, fig. 1, 2, 5, 6, 8, 9 et 12 et Pl. XXXI, fig. 1, 2 et 8) constituent dans ces tombeaux la partie fondamentale,

charakterystyczną, w skutek czego nadają nazwę tego rodzaju zabytkom. Sąto naczynia gliniane rozmiarów wielkich, przeznaczone wyłącznie dla osłony, czyli ostatecznego, wiérzchniego okrycia popielnicy grobowej. Lepione także ręcznie, wyrobione są z masy glinianej, zazwyczaj grubej i zawierającej domieszkę tłuczonego granitu.

Kształt kloszów jest charakterystycznie podobny do téjże nazwy szklanych i siatkowych sprzętów domowych, używanych pospolicie dla osłony jada i do t. p. potrzeb. Szerokość tych naczyń góruje tak znacznie nad ich wysokością, że średnica brzuszca bywa w nich mniej więcej o $\frac{1}{7}$ część większą od wysokości. Należą zatem klosze do naczyń szerokich i szerokootwornych. Postawione otworem do góry, klosze, w ogólnym swym zarysie, mają niejaki podobieństwo do niepospolicie wielkiej, szerokootwornej popielnicy grobowej. Z tego téż powodu, dawniej nie odróżniano ich nawet od popielnic¹⁾. Przy ściślejszém jednakże rozpa-

¹⁾ Zdarzał się ten błąd dość często, a szczególnie wówczas, gdy na groby podkloszowe natrafiano przypadkowo, a wydobywaniem ich kierowały osoby niefachowe. Nie zwracano wówczas uwagi na znaczenie kloszów w grobie i nie odróżniano w nich naczyń osobnych, lecz uważano za popielnice przewrócone przypadkiem, lub postawione umyślnie dnem do góry, bez żadnego szczególniejszego znaczenia. Z tąd téż, w niektórych zbiorach archeologicznych, zdarza się widzieć dawniej zdobyte, istotne i wyraźne klosze, przechowywane pod nazwą wielkich popielnic. Jeden z najbardziej wyraźnych kloszów takich, pochodzący z Dzwirsna (w pow. chełmińskim), znajduje się w zbiorach *Copernicus Verein* w Toruniu, gdzie, postawiony w sposób odwrotny (otworem do góry), oznaczony jest Nrem 85 katalogu tych zbiorów jako wielka popielnica. Z autorów jednakże naszych, pierwszy zwrócił uwagę na osobne znaczenie tych naczyń Jan Zawisza, jeszcze w roku 1871, przy opisie tego rodzaju grobu, znalezionego przez niego w Grochowie. A chociaż klosze te nazywa on jeszcze urnami, to zaznacza wszakże ich szczególne znaczenie archeologiczne i podaje dokładny opis, oraz rysunek urządzenia takiego grobu w artykule: *Przedhistoryczne cmentarzysko w Grochowie* (ob. *Bibliot. Warszawska* za r. 1871; tom 4, str. 43 i fig. 9).

de beaucoup la plus caractéristique; c'est pourquoi elles ont donné leur nom à ce genre de monuments. Ce sont des vases de grande dimension, destinés uniquement à protéger, à couvrir entièrement les urnes cinéraires. Ils sont façonnés aussi à la main, d'une argile généralement grossière, avec un mélange de granit pilé.

La forme des cloches est semblable à celle des ustensiles de même nom en verre ou en toile métallique dont on se sert pour couvrir les plats et pour d'autres usages. Leur largeur domine tellement sur leur hauteur que le diamètre de la panse est d'un septième plus grand que la hauteur totale du vase. Elles appartiennent donc à la catégorie des vases larges, à large ouverture. Placées l'ouverture en haut, elles ont, dans leur contour général, une certaine ressemblance avec une urne cinéraire extraordinairement grande et à large ouverture. Pour cette raison, on ne les distinguait même pas des urnes¹⁾. Cependant, après un examen

¹⁾ Cette méprise se reproduisit souvent, et surtout alors quand on a trouvé accidentellement des tombeaux sous-cloches et quand ils étaient déterrés par des personnes inexpérimentées. Dans ce cas on ne faisait pas attention à la destination spéciale des cloches et, sans distinguer les différents vases du tombeau, on les regardait comme des urnes retournées accidentellement ou placées exprès le fond en l'air sans but déterminé. Aussi, dans certaines collections d'archéologie, rencontre-t-on de véritables cloches autrefois recueillies qui ont été conservées sous le nom de grandes urnes. Une de ces cloches, les plus caractérisées, provenant de Dzwirsno (district de Culm), se trouve dans les collections du *Copernicus Verein* à Thorn où, placée l'ouverture en haut, elle figure au No 85 du catalogue comme grande urne cinéraire. Cependant, parmi nos auteurs, Mr Jean Zawisza le premier a attiré l'attention sur la destination particulière de ces vases, dès 1871, à la suite de la description d'un tombeau de ce genre, découvert par lui à Grochowo. Quoiqu'il les appelle encore des urnes, il remarque bien leur signification archéologique spéciale et donne une description détaillée avec un dessin de la disposition du tombeau dans l'article: *Cimetière préhistorique à Grochowo* (V. *Bibliot. Warszawska*; 1871; tome 4, p. 43 et fig. 9).

trzeniu się w kloszach, spostrzegamy w ich kształtach cechy tak charakterystyczne, że każdej wielkości klosz stanowczo od popielnicy wyróżniony być może. Zasadnicza ta różnica polega najprzód na tym, że najszersza wydętość brzuszca w kloszach, znajduje się przy samym prawie ich otworze. Skutkiem tego, szyja klosza staje się stosunkowo o wiele krótszą niż w popielnicach (ob. Tabl. XXX, fig. 9 i Tabl. XXXI, fig. 2, *c. c.*), a niekiedy zmniejsza się do rozmiarów wąskiego rąbka (Tabl. XXX, fig. 6, 8 i 12 i Tabl. XXXI, fig. 2, *b. b.*), lub znika nawet zupełnie (Tabl. XXX, fig. 2 i 5 i Tabl. XXXI, fig. 2 *a. a.* i fig. 8). Następnie, różnica między średnicą brzuszca a średnicą otworu bywa w kloszach o tyle mniejsza niż w popielnicach, że zwięźlenie się otworu klosza względem jego brzuszca często okiem zaledwie dostrzedz można (Tabl. XXX, fig. 8 i 12). Krawędź szyi, lub gdzie szyi wcale nie ma, tam krawędź otworu kloszów bywa u jednych rozwartą na zewnątrz (Tabl. XXX, fig. 5, 6, 8, 9 i 12 i Tabl. XXXI, fig. 2, — *c. c.*), a u innych znowu, zwartą ku wnętrzu naczynia (Tabl. XXX, fig. 1 i Tabl. XXXI, fig. 2, — *a. a.* i 8).

Wielkość kloszów bywa rozmaita, stosownie do wielkości popielnicy, którą pokrywają. Największy ze zdobytych przezemnie kloszów miał 464 *mm* wysokości i 504 *mm* szerokości w średnicy brzuszca (Tabl. XXX, fig. 5). Klosze mniejsze bywają około 300 *mm* wysokości i 340 *mm* szerokości, a trafiają się i daleko od tych mniejsze, przeznaczone do przykrycia całkiem małych popielnic (drzewor. Nr 18)¹⁾. Odpowiednio do wielkości klosza zwiększa się i grubość jego ścian, która, w okazach wielkich, dochodzi niekiedy przeszło do 30 *mm* (Tabl. XXX, fig. 8).

Powierzchnia kloszów bywa w ogóle wyrabiana mniej lub więcej chropawo, z wyjątkiem szyi, która bywa gładzona (Tabl. XXX,

¹⁾ Pomiarów dokładnych takich małych kloszów, z powodu znalezienia ich w stanie zupełnie zniszczonym, skutecznie nie było można. Mniej więcej, równają się one rozmiarom popielnic średniej wielkości.

minutieux, nous apercevons dans leurs formes des caractères si particuliers, qu'elles peuvent être distinguées des urnes, quelle que soit leur grandeur. Cette différence capitale consiste d'abord dans la position du plus grand renflement de la panse qui, dans chaque cloche, se trouve tout près de l'ouverture. Par suite, le col de la cloche est proportionnellement beaucoup plus petit que celui des urnes (V. Pl. XXX, fig. 9 et Pl. XXXI, fig. 2, *c. c.*), et se réduit quelquefois aux dimensions d'un étroit ruban (Pl. XXX, fig. 6, 8 et 12 et Pl. XXXI, fig. 2, *b. b.*), ou disparaît même complètement (Pl. XXX, fig. 2 et 5 et Pl. XXXI, fig. 2 *a. a.* et fig. 8). D'un autre côté, la différence entre le diamètre de la panse et celui de l'ouverture est dans les cloches tellement plus petite que dans les urnes, que le rétrécissement de l'ouverture de la cloche, par rapport à la panse, se laisse souvent à peine apercevoir à l'oeil (Pl. XXX, fig. 8 et 12). Le rebord du col, ou, là où le col manque totalement, le rebord de l'ouverture des cloches, s'évase chez les urnes extérieurement (Pl. XXX, fig. 5, 6, 8, 9 et 12 et Pl. XXXI, fig. 2, — *c. c.*), et chez les autres il se referme vers l'intérieur (Pl. XXX, fig. 1 et Pl. XXXI, fig. 2, — *a. a.* et 8).

La grandeur des cloches varie suivant la grandeur même des urnes qu'elles recouvrent. La plus grande des cloches que j'ai recueillies avait 464 *mm* de hauteur et 504 *mm* de largeur dans le diamètre de la panse (Pl. XXX, fig. 5). Les moyennes ont environ 300 *mm* de haut et 340 *mm* de large, et celles, destinées à recouvrir les toutes petites urnes (gravure N° 18),¹⁾ s'éloignent beaucoup de ces dimensions là. L'épaisseur des parois des cloches s'accroît proportionnellement à leur grandeur, de même que dans certains exemplaires elle atteint 30 *mm* (Pl. XXX, fig. 8).

La surface des cloches est en général rugueuse, à l'exception du col qui est quelquefois

¹⁾ Les dimensions de ces petites cloches n'ont pu être prises complètement, car on ne les a trouvées qu'en fragments. Elles égalent plus ou moins la grandeur des urnes de dimensions moyennes.

fig. 9). Kolor powierzchni zewnętrznej jest w ogóle czerwony, lecz zdarza się także, że bywa czernioną szyją, lub sam brzeg klosza na paru calową szerokość od krawędzi otworu; wewnątrz zaś naczynia bywa najczęściej całkiem czernione.

Ornamentyka kloszów, o ile dotychczas mogła być poznana, nie odznacza się zbyt wielką różnorodnością. Stanowią ją zwykle jeden, lub para spłaszczonych guzów, nalepionych na dwóch przeciwległych sobie punktach w miejscu największej wydatności brzuszca (Tabl. XXX, fig. 5 i 6 i Tabl. XXXI, fig. 2, — *c. c.*), niekiedy kropki wytłaczane narzędziem zaostrożnym (Tabl. XXXI, fig. 2, — *c. c.*), a nakoniec, walczyk nalepiany w gzygzak w około naczynia, który zarazem odgranicza jego szyję od brzuszca (Tabl. XXX, fig. 9 i drzewor. Nr 14). Bardzo rzadko, prawie wyjątkowo, zdarzają się klosze z uszami. Dotychczas znany mi jest jeden tylko taki klosz, pochodzący z cmentarzyska w Gogolewie (Tabl. XXXI, fig. 2, — *b. b.*).

Złożone z opisanych części składowych, groby podkloszowe urządzano w sposób następujący:

W głębokości 1 do 1½ metra pod powierzchnią ziemi znajduje się popielnica, zawierająca szczątki spalonych kości ludzkich, stojąca bezpośrednio w piasku, lub też ustawiona w nim na podstawce i przykryta pokrywą; wszystko to razem osłonięte jest ostatecznie kloszem.

Takie urządzenie grobu podkloszowego wyobraża w przekroju pionowym fig. 1 tablicy XXX. Stanowi ono zwykłą, normalną i, w Prusach królewskich, powszechnie napotykaną formę budowy tego rodzaju zabytków. Zdarzają się jednakże niekiedy i pewne zboczenia od tej formy normalnej. Jedną z ważniejszych, spostrzeżonych już pod tym względem modyfikacji, zdarzyło mi się napotkać w jednym z grobów cmentarzyska w Gogolewie. Odmienność w urządzeniu tego grobu od innych polegała głównie na tym, iż, zamiast jednego klosza, popielnica grobowa osłonięta była trzema kloszami nałożonymi jeden na drugi.

lisse (Pl. XXX, fig. 9). La couleur est extérieurement en général le rouge; mais il arrive aussi que le col est noirci et sinon le col, le rebord, sur la largeur d'un doigt depuis l'ouverture; l'intérieur du vase est le plus souvent entièrement noir.

L'ornementation des cloches, pour autant qu'elle peut être connue jusqu'à présent, ne se distingue pas par une variété excessive. Elle consiste ordinairement en un, ou en une paire de boutons aplatis, moulés en deux points opposés du plus grand renflement de la panse (Pl. XXX, fig. 5 et 6 et Pl. XXXI, fig. 2, — *c. c.*), quelquefois en creux imprimés avec un instrument pointu (Pl. XXXI, fig. 2, — *c. c.*), et enfin, en relief ondulé, moulé en zigzags autour du vase dont il sépare le col de la panse (Pl. XXX, fig. 9 et grav. N° 14). Très-rarement, presque exceptionnellement, les cloches sont pourvues d'orillons. Une seule cloche de ce genre m'est jusqu'à présent connue; elle provient du cimetière de Gogolewo (Pl. XXXI, fig. 2, — *b. b.*).

Avec les parties constitutives que nous venons de décrire, les tombeaux sous-cloches sont construits de la façon suivante:

A la profondeur de 1 — 1½ mètre au dessous de la surface du sol, se trouve l'urne qui contient des restes calcinés d'os humains; elle est placée immédiatement sur le sable, ou dressée sur une soucoupe et coiffée d'un couvercle; le tout est entièrement recouvert par une cloche.

Cette disposition du tombeau est représentée en coupe verticale, fig. 1 de la Pl. XXX. Elle constitue la forme ordinaire, normale et généralement rencontrée de ce genre de monument dans la Prusse royale. Il se présente cependant parfois quelques modifications à cette forme normale. Il m'a été donné de rencontrer une des plus importantes de ces modifications dans un des tombeaux du cimetière de Gogolewo. Cette modification consistait surtout en ce que, au lieu d'une seule cloche, l'urne cinéraire était recouverte de trois cloches, placées l'une au-dessus de l'autre.

Przekrój pionowy téj wyjątkowo odmiennéj formy grobu wyobraża fig. 1 tablicy XXXI. Tu popielnica (*d. d.*), ze zwykłą pokrywą, ustawiona w podstawce (*f.*), od której oddzielała ją jeszcze podłożona pod nią skorupa jakiegoś rozbitego naczynia, prawdopodobnie stłuczonej popielnicy (*e. e.*), przykrytą była trzema kloszami (*a. a., b. b., c. c.*) w sposób wyobrażony na rysunku. Widok zewnętrzny tego grobu, wykonany z natury, wyobraża fig. 2 téjże tablicy.

Przykład inny pewnéj pod tym względem modyfikacyi spostrzegłem w grobie podkloszowym, odkrytym w jednym z kamiennych kregów ustawianych podziemnych cmentarzyska w Gościeradzu (Cm. IV), gdzie, odwrotnie, jeden klosz pokrywał sobą dwie urny malutkie (ob. niżej, drzeworyt Nr 19).

Z przytoczonej charakterystyki składowych części grobów podkloszowych, jako téż i z opisanego zwykłego i wyjątkowego sposobu ich urządzania widać, że chociaż zabytki te, na pierwszy rzut oka, wybitnie się różnią od opisanych poprzednio, to jednakże, rozpatrzywszy się w nich bliżej, spostrzedz także nietrudno, iż, pod wielu względami, są one zasadniczo podobne do znanych nam już z rozdziałów poprzednich grobów w mogiłach kamiennych, a bardziej jeszcze do grobów kamiennych skrzynkowych. Najprzód, co do ceramiki grobowéj tych zabytków, zauważyć należy, iż, z wyjątkiem jednego tylko klosza, który występuje tu jako naczynie zupełnie nowéj, nieznanéj przedtém formy, wszystkie inne naczynia: popielnice, pokrywy i podstawki, tak pod względem sposobu ich wyrobienia, jako téż i pod względem ich rozmiarów, proporcyj, kształtu i przyozdobienia, — słowem, pod względem całego charakteru kunsztu garncarskiego, we wszystkich jego szczegółach, są do tego stopnia najzupełniéj podobne do takich samych naczyń w grobach mogił kamiennych i grobów kamiennych skrzynkowych, że je nie tylko za wytwór jednego wspólnego okresu czasu i jednego ludu, lecz za wyrób niemal jednéj

La coupe verticale de cette forme exceptionnelle de tombeau est représentée fig. 1 de la Pl. XXXI. L'urne (*d. d.*), avec son couvercle ordinaire, placée au dessus de la soucoupe (*f.*), dont elle est séparée par un tesson de quelque vase, probablement d'une urne brisée (*e. e.*), était recouverte de trois cloches (*a. a., b. b., c. c.*) de la manière reproduite par le dessin. Une vue intérieure de ce tombeau, prise d'après nature, est représentée fig. 2 de la même planche.

Un autre exemple d'une certaine modification sous ce rapport, j'ai aperçus dans le tombeau sous-cloche découvert dans un des cercles de pierres dressées sous sol du cimetière de Gościeradz (Cim. IV), où, au contraire, une cloche couvrait deux petites urnes (Voyez plus bas, gravure N° 19).

Après cette description des caractères des parties constitutives des tombeaux sous-cloche et de la manière dont elles sont ordinairement et exceptionnellement disposées, il est manifesté que, si ces monuments se distinguent bien au premier coup d'oeil de ceux qui ont été décrits précédemment, il n'est pas cependant difficile de reconnaître, après les avoir vus de plus près, que, sous beaucoup de rapports, ils ressemblent aux tombeaux sous tumuli de pierres, et, plus encore, aux tombeaux à cistes de pierres que nous connaissons des chapitres précédents. D'abord, au point de vue de la céramique, il est à remarquer qu'à l'exception d'une seule cloche, dont la forme entièrement nouvelle nous était complètement inconnue jusque là, tous les autres vases: urnes cinéraires, couvercles et soucoupes, tant sous le rapport de leur travail, que sous celui de leurs dimensions, de leurs proportions, de leur forme et de leur ornementation; en un mot de tous les caractères de l'art de la poterie, en toutes leurs particularités, sont semblables à tel point aux vases correspondants des tombeaux sous tumuli de pierres et des tombeaux-caisses, qu'on peut les regarder les uns et les autres non-seulement comme l'oeuvre d'une

ręki nieraz poczytałyby można ¹⁾). Sam nawet wyróżniający się z całej tej ceramiki grobowej klosz, tylko co do swój formy i przeznaczenia w użyciu przedstawia wyrób odrębny; co się zaś tyczy użyciej do jego wyrobu masy glinianej i sposobu wyrobienia naczynia, oraz jego przyozdobienia, nie przedstawia w sobie nic wyróżniającego od wyrobów kunsztu garncarskiego mogił kamiennych i grobów kamiennych skrzynkowych. Przechodząc następnie do urządzenia tych grobów, widzimy także, pod pewnym względem, toż samo zasadnicze podobieństwo. Grób bowiem podkloszowy, należąc tak samo, jak i groby mogił kamiennych i groby kamienne skrzynkowe, do zabytków obrzędów ciałałalnych, składa się, tak jak i tamte, z popielnicy, zawierającej szczątki tak samo spalonych kości ludzkich, przykrytej pokrywą i ustawionej niekiedy w podstawie. Cała zatem różnica tego rodzaju grobów od tamtych, występuje tylko w ostatecznej, zewnętrznej osłonie grobowej, którą, zamiast skrzynki kamienniej, obejmującej w sobie pewną ilość popielnicy, stanowi tu ów charakterystyczny klosz (jeden lub więcej), osłaniający zwykle każdą popielnicę z osobna. Nie ma tu zatem nie tylko sprzeczności, lecz, przeciwnie, najzupełniejsze zachodzi podobieństwo w myśli przewodniej, kierującej obrzędami pogrzebowymi wszystkich tych trzech zabytków.

Do tegoż samego przekonania dojść będziemy musieli po rozpatrzeniu się w przedmiotach zawartych wewnątrz popielnic grobów podkloszowych. W nich bowiem, tak samo jak i w popielnicach mogił kamiennych i grobów skrzynkowych, pomiędzy spalonymi kośćmi, znajdują się rozmaite wyroby, które za życia były własnością zmarłego. Z nielicznych jeszcze znalezionych przedmiotów takich dotychczas wydobyto:

a) Zausznice z drutu brązowego z nawleczonemi na nich paciorkami ze szkła błękitnego

¹⁾ Ob. i porówn. wyroby ceramiczne grobów podkloszowych, wyobrażone na Tabl. XXX i XXXI z wyrobami tego rodzaju zdobytymi z mogił kamiennych i grobów kamiennych skrzynkowych, wyobrażonemi na licznych figurach tablic II, III, VI, VIII — XXV, XXVII i XXVIII.

même époque et d'un même peuple, mais encore plus d'une fois comme celle d'une même main ¹⁾). La cloche elle-même si distincte de toute cette céramique, ne constitue un genre à part qu'au point de vue de sa forme et de sa destination; mais en ce qui regarde la matière dont elle est faite, sa façon et son ornementation, elle n'offre rien qui la sépare des produits de l'art céramique des tumuli de pierres et des tombeaux-caisses. Si nous passons ensuite à la disposition qu'affectent ces tombeaux, nous retrouvons encore, à certains égards, la même similitude fondamentale. Le tombeau sous-cloche est, comme les précédents, ceux à tumuli de pierres et ceux à caisses, un monument des cérémonies funéraires des incinérations des cadavres, et se compose également d'une urne, renfermant des restes calcinés d'os humains, coiffée d'un couvercle et posée parfois sur une soucoupe. Toute la différence qui le sépare des autres, consiste dans le revêtement extérieur qui, à la place d'une caisse de pierre, contenant un certain nombre d'urnes, n'est autre chose que cette cloche caractéristique (une ou davantage) qui recouvre chaque urne isolément. Il n'y a cependant là rien qui soit discordant; au contraire, il y a une similitude on ne peut plus complète dans la pensée dominante qui a présidé aux cérémonies funéraires de l'édification de ces trois monuments.

Nous serons conduits à la même conclusion par l'examen des objets contenus dans les urnes sous-cloche. En elles, en effet, comme dans les urnes des tumuli de pierres et des tombeaux à caisses de pierres, on trouve parmi les os calcinés, des pièces ayant servi au mort pendant la vie. Dans le petit nombre de ces pièces trouvées jusqu'à présent, on a reconnu:

a) Des boucles d'oreilles en fil de bronze enfilé de perles en verre bleu (Pl. XXX,

¹⁾ Voyez et comparez les produits céramiques des tombeaux sous-cloches, représentés Pl. XXX et XXXI, avec les produits du même genre des tumuli de pierres et des tombeaux-caisses représentés dans les nombreuses figures des Pl. II, III, VI, VIII — XXV, XXVII et XXVIII.

tnego (Tabl. XXX, fig. 7 a i b i 11 a i b i Tabl. XXXI, fig. 3, 3 a i 3 b, 6 i 6 a i 7 a. b. c. d.), oraz ułamki drutów brązowych od takichże zausznic (Tabl. XXXI, fig. 7 a. b. c. d.).

b) Bransoletę żelazną z ozdobą kościaną w kształcie gałki (Tabl. XXXI fig. 3, 3 a i 3 b), a nakoniec,

c) Broszkę żelazną z okrągłą tarczą (Tabl. XXXI, fi. 6 i 6 a).

Porównywając wymienione przedmioty z wyrobami zdobytymi z mogił kamiennych i grobów kamiennych skrzynkowych, widzimy, że zausznic z drutu brązowego z paciorkiem ze szkła błękitnego, pochodzące z dwóch grobów podkloszowych (Nr 3 i 7) w Brachnówku (Tabl. XXX, fig. 7 a i b i 11 a i b), oraz ułamki takichże zausznic z grobu w Gogolewie (Tabl. XXI, fig. 7 a. b. c. d.), najzupełniej są identyczne z zausznicami znalezionymi w jednej z popielnic mogił kamiennych w Brodnicy-Górnej (Tabl. II, fig. 18), oraz z licznymi tego rodzaju wyrobami z grobów kamiennych skrzynkowych cmentarzysk Gościeradza II (Tabl. VIII, fig. 7 a i b, 17 a. b. c., 20 a i b, 25, 33 b i c i Tabl. IX, fig. 1 a. b. c., 6 a i b i 11 a. b. c.), Jabłowka (Tabl. XV, fig. 17 a. b. c. i 15 a i b), Chwarzna (Tabl. VIII, fig. 22 a i b), Dombrowa (Tabl. XXI, fig. 10), Kobussewa (Tabl. XXII, fig. 27 a. b. c.), Łebna (Tabl. XXIV, fig. 6 i 7), Oksywia (Tabl. XXV, fig. 23) i wielu innymi, których rysunki, dla zupełnego podobieństwa z wymienionymi, nie były na tablicach naszych zamieszczone. Dalej, brosza żelazna gogolewskiego grobu podkloszowego (Tabl. XXXI, fig. 6 i 6 a), jest zupełnym powtórzeniem takiejże broszy, o krótszym nieco kolcu, pochodzącej z grobu kamiennego skrzynkowego w Gawłowicach (Tabl. XXVIII, fig. 15 i 15 a). Nakoniec, bransoleta żelazna gogolewska (Tabl. XXXI, fig. 3 b) jest takim samym wyrobem, jakiego ułamek znaleziono w grobie kamiennym skrzynkowym cmentarzyska w Topólnie (Tabl. XI, fig. 2), a także same bransolety, lecz mniej od gogolewskiej przerdzewiałe, całe lub w ułamkach, wydobyto także z grobów skrzynkowych cmentarzyska w Gogolewie (Tabl. XXIV, fig.

fig. 7 a et b, 11 a et b et Pl. XXXI fig. 3, 3 a et 3 b, 6 et 6 a et 7 a. b. c. d.), et des fragments de fil de bronze, provenant de boucles d'oreille semblables (Pl. XXXI, fig. 7 a, b. c. d.).

b) Un bracelet en fer avec un ornement en os en forme de boule (Pl. XXXI, fig. 3, 3 a et 3 b) et enfin,

c) Une broche en fer avec une tête en disque (Pl. XXXI, fig. 6 et 6 a).

Si nous comparons ces pièces avec les objets provenant des tumuli de pierres et des tombeaux-caisses, nous voyons que les boucles d'oreilles en fil de bronze avec perles en verre bleu, provenant des tombeaux sous-cloche (N° 3 et 7) de Brachnówko (Pl. XXX, fig. 7 a et b, 11 a et b), ainsi que les fragments de boucles d'oreilles, provenant d'un tombeau de Gogolewo (Pl. XXI fig. 7 a. b. c. d.), sont absolument identiques avec les boucles d'oreilles d'une des urnes des tumuli de Brodnica-Górna (Pl. II, fig. 18) et avec les nombreux échantillons de ce genre, provenant des tombeaux-caisses des cimetières de Gościeradz II (Pl. VIII, fig. 7 a et b, 17 a. b. c., 20 a et b, 25, 33 b et c et Pl. IX, fig. 1 a. b. c., 6 a et b, et 11 a. b. c.), de Jabłowko (Pl. XV, fig. 17 a. b. c. et 15 a et b), de Chwarzno (Pl. VIII, fig. 22 a et b), de Dombrowo (Pl. XXI, fig. 10), de Kobussewo (Pl. XXII, fig. 27 a. b. c.), de Łebno (Pl. XXIV, fig. 6 et 7), d'Oksywie (Pl. XXV, fig. 23), ainsi qu'avec beaucoup d'autres, dont nous n'avons pas reproduit les figures à cause de leur complète ressemblance avec ceux que nous venons d'énumérer. D'autre part, la broche en fer du tombeau sous-cloche de Gogolewo (Pl. XXXI, fig. 6 et 6 a) est la répétition exacte d'une broche semblable, à la pointe un peu plus petite, qui provient d'un tombeau-caisse à Gawłowice (Pl. XXVIII, fig. 15 et 15 a). Enfin, le bracelet en fer de Gogolewo (Pl. XXXI, fig. 3 b) est un objet de même genre que celui dont on a trouvé un fragment dans un tombeau-caisse du cimetière de Topolno (Pl. XI, fig. 2); de semblables bracelets de plus, quoique un peu moins rongés de rouille, ont été trouvés entiers ou en morceaux dans les tombeaux-caisses

5, 7, 12 i 20b) i w Działowie (Tabl. XXVII, fig. 14).

Zważając tedy wszystkie przytoczone tu cechy charakterystyczne i rozważywszy tak podobieństwa, jakoteż i różnice, zachodzące pomiędzy poprzednio opisanymi zabytkami, a grobami podkloszowymi, dójść musimy do przekonania, iż te ostatnie zabytki są zupełnym równoważnikiem archeologicznym zabytków poprzednich. Jedyna bowiem pomiędzy niemi godna uwagi różnica leży w użyciu za osłonę grobową naczynia glinianego (klosza), zamiast skrzynki kamiennój. Kiedy właściwie, z jakich powodów i w jakim celu przyszło do wprowadzenia w użycie téj formy grzebania, dziś pod tym względem nic stanowczego orzec nie można. Jedyny domysł, który tu przytoczyć możemy, jest ten, że ta nieco odmienna forma grobu mogła być używaną w niektórych tylko razach, dla osób wyróżniających się swém stanowiskiem społeczném, jako to: dla osób duchownych, lub w tym podobnych przypadkach wyjątkowych.

Jako nader wybitny nakoniec dowód tego, że pomiędzy wszystkiemi temi zabytkami istnieje nie tylko w archeologiczném, lecz nawet, w paleoetnologiczném znaczeniu związek ścisły, służy jeszcze i ta okoliczność, że groby podkloszowe nigdy same oddzielnie nie tworzą, ani samoistnych cmentarzysk, ani się téż znajdują pojedynczo, jako groby odosobnione, lecz przeciwnie, wszędzie znaleziono je jedynie na cmentarzyskach grobów kamiennych skrzynkowych, pomiędzy temi grobami i wśród kamieni ustawianych, z którymi łączą się w jedną, nierozzerwalną całość. Przy badaniach takich miejscowości, gdzie się wszystkie te zabytki zdarzają razem, najpożądaniem jest rozpoznać i oznaczyć stosunek, jaki zachodzi w rozmieszczeniu grobów podkloszowych względem dwóch drugich zabytków. Chociaż przy badaniach naszych, stosunek ten niejednokrotnie dość wyraźnie się ujawniał, z tém wszystkiém, mając na względzie, że ilość badanych miejsc takich nie jest jeszcze dostateczną i, że w nielicznych tych miejscowościach zabytki te, jak to się zwykle przydarza, po naj-

du cimetière de Gogolewo (Pl. XXIV, fig. 5, 7, 12 et 20 b) et à Działowo (Pl. XXVII, fig. 14).

Toutes ces particularités caractéristiques bien considérées et les ressemblances comme les différences entre les tombeaux sous-cloche et les monuments précédents, une fois examinées, on doit se convaincre que les tombeaux sous-cloche ont absolument la même signification archéologique que les autres. La seule particularité digne d'attention qu'ils présentent, consiste dans l'emploi d'un vase d'argile (d'une cloche), à la place d'une caisse de pierres, comme enveloppe protectrice du tombeau. Mais quand, pour quels motifs et dans quel but est-on arrivé à l'emploi de cette forme de tombeau, voilà ce qu'il est impossible aujourd'hui de dire positivement. La seule explication que nous puissions alléguer, c'est que cette forme de tombeau a pu être usitée seulement dans quelques cas, pour des personnes se distinguant par leur état social, par exemple, pour des personnes appartenant à l'état ecclésiastique ou dans de semblables cas exceptionnels.

Nous avons enfin une preuve décisive que, parmi tous ces monuments, il existe un lien étroit non-seulement au point de vue archéologique, mais encore au point de vue paléoethnologique, dans ce fait que jamais les tombeaux sous-cloche ne forment à eux seuls des cimetières particuliers, ni ne se trouvent isolément comme des monuments indépendants; au contraire, partout on les trouve uniquement dans les cimetières des tombeaux à cistes de pierres, parmi ces tombeaux et au milieu des pierres dressées, avec lesquelles ils forment un ensemble incontestable. En fouillant les endroits, où ces divers monuments se trouvent réunis, il est très-utile de reconnaître et de marquer dans quelle relation les tombeaux sous-cloche sont avec les deux autres sortes de monuments. Cette relation, elle a été plus d'une fois assez clairement prouvée par mes recherches; mais, eu égard à ce que le nombre des endroits fouillés n'est pas encore suffisant et à ce que, dans ce petit nombre de fouilles, comme il arrive ordinairement, les monuments étaient pour la plupart dans un état plus ou moins complet de ruine,

większej części mniej lub więcej zrujnowane już były, zamiast z małej ilości faktów wysnuwać ogólne wnioski, właściwiej będzie podać tu opis szczegółowy tych miejsc i cmentarzysk, na których groby podkloszowe znaleziono i badano.

Do miejscowości takich należą:

Cmentarzyska okolicy Gościeradz, cmentarzysko w Gogolewie, cmentarzysko w Brachnówku i kamienie ustawiane w Zalesiu pod Pluskowęsami.

Okolica gościeradzka przedstawia na pewnym niewielkim obszarze godne uwagi połączenie wszystkich trzech rodzajów zabytków: mogił kamiennych, grobów kamiennych skrzynkowych i kamieni ustawianych. Obszar ten wyobraża plan jego sytuacyjny na figurze 1 Tabl. XXXVI. Zajmuje on część wyniosłej płaszczyny lewego wybrzeża r. Brdy i tworzy pas nadbrzeżny téj rzeki, odgraniczony od zachodu wsią Gościeradzem i jój folwarkiem (b. posiadłość p. T. Hoppego), a na wschodzie korytem rzeki. Poczynając od wspomnianego folwarku, tuż przy niém, istnieje dwie mogiły kamienne (fig. 1, Nr 1 i 2), a nieopodal od nich, ze strony południowej, następuje cała grupa siedmiu takich mogił (Nra 3—9), za którymi dalej, w prostej linii ku wschodowi, jest jeszcze trzy (Nra 10—12). Ostatnia, trzynasta mogiła, znajduje się już na samej nadbrzeżnej krawędzi téj płaszczyny.

Mogiły te są bez wątpienia pozostałością niegdyś wielkiego, a dziś przez kulturę polną, uszczuplonego mogilnika, który wówczas mógł zajmować całą, bez przerwy, przestrzeń pomiędzy wspomnianym folwarkiem a korytem Brdy.

Od ostatniej, trzynastej mogiły kamiennéj, rozpoczynają się już cmentarzyska z grobami kamiennými skrzynkowými, zawierające także i kamienie ustawiane. Cztery takie cmentarzyska (Nra I—IV) następują po sobie w małych odstępach wzdłuż wybrzeża rzeki, w kierunku od południa ku północy i leżą na obu nadbrzeżnych tarasach (wyższym i niższym). Groby podkloszowe odkryłem na dwóch cmentarzyskach oznaczonych na planie przez I i IV.

au lieu de tirer des conclusions générales de faits trop peu nombreux, il sera préférable de donner ici une description particulière des endroits et des cimetières où des tombeaux sous-cloches ont été découverts et étudiés.

Ces endroits et cimetières sont:

Les cimetières des environs de Gościeradz, le cimetière de Gogolewo, celui de Brachnówko et les pierres dressées à Zalesie près de Pluskowęsy.

La région de Gościeradz présente, sur un espace peu étendu, une réunion remarquable de trois sortes de monuments: tumuli de pierres, tombeaux-caisses de pierres et pierres dressées. Cet endroit est représenté fig. 1 de la planche XXXVI. Il comprend une partie de la plaine élevée de la rive gauche de la rivière Brda, et, formant le rivage de cette rivière, il est limité à l'ouest par le village de Gościeradz et sa ferme (propriété de Mr T. Hoppe), et à l'est, par la Brda. En commençant de la ferme ci-dessus, et immédiatement près de celle-ci, existent deux tumuli de pierres (fig. 1, Nos 1 et 2) et non loin d'eux, du côté du sud, se rencontre un second groupe de sept tumuli (Nos 3—9), derrière lesquels, plus loin, en ligne droite vers l'est, il y en a encore trois autres (Nos 10—12). Le dernier, treizième, tumulus se trouve près de la rivière, sur le bord même de la plaine décrite.

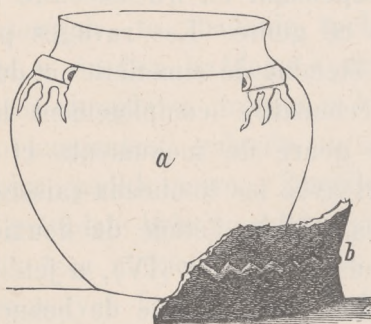
Sans aucun doute, ces tumuli sont ce qui reste d'un cimetière, maintenant réduit par la culture, qui a pu couvrir autrefois complètement la surface comprise entre la ferme de Gościeradz et le cours de la Brda.

A partir du dernier, treizième tumulus, commencent des cimetières de tombeaux-caisses, renfermant aussi des pierres dressées. Quatre cimetières semblables (Nos I—IV) se succèdent par petits intervalles, le long de la rivière, dans la direction du sud au nord et s'étendent sur les deux terrasses riveraines (supérieure et inférieure). Les tombeaux sous-cloche ont été découverts dans le deux cimetières désignés sur le plan par I et IV.

I. Gościeradz I (Tabl. V).

Cmentarzysko leży pomiędzy cmentarzyskami III i IV, na drugim, czyli niższym tarasie nadbrzeżnym. Szczegółowy plan sytuacyjny tego cmentarzyska podałem już wyżej, przy opisie badanych na nim grobów kamiennych skrzynkowych (ob. wyżej, Tabl. V.) i tamże opisałem jego położenie (ob. str. 67). Cmentarzysko to jest miejscem, gdzie w r. 1876, po raz pierwszy spostrzeżono w tym kraju groby podkloszowe. Miejsce pierwszego znalezione tu grobu wskazane jest na planie (Tabl. V, — K). Grób jednakże ten znaleziono w stanie tak uszkodzonym, że nie dawał jeszcze wówczas dokładnego pojęcia o budowie tego rodzaju zabytków.

Podmyty wodami potoczku rozszerzającego stopniowo parów (A) przecinający to cmentarzysko, grób ten, po odsłonięciu z otaczającej go ziemi, przedstawiał popielnicę stojącą jeszcze na miejscu w całości; pokrywa jednakże jej była zniszczoną zupełnie, a z klosza pozostała tylko stojąca przy urnie częśćka jego niewielka. Stan ten wyobraża drzeworyt Nr 14.

Nr 14— $\frac{1}{8}$.

- a. Popielnica (Urne).
b. Część klosza (partie d'une cloche).

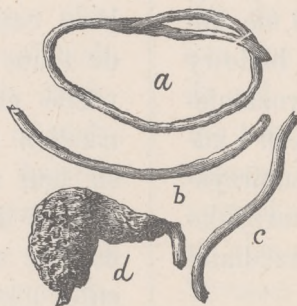
Z pierwszego tego odkrycia nie można jeszcze było wyrobić sobie stanowczego pojęcia o charakterze nowoodkrytego zabytku. Domyślać się tylko było można, że gruba skorupa gliniana (b), stojąca przy popielnicy (a), jest częścią jakiegoś wielkiego naczynia, które pokrywać sobą musiało popielnicę grobową w ten sposób, jak to w przekroju domyślnym wyobraża drzewor. Nr 15.

Wewnątrz całej jeszcze, a sporęj wielkości popielnicy tego grobu, której brzuszec miał powierz-

I. Gościeradz I (Pl. V).

Ce cimetière est situé entre les cimetières Nos III et IV, sur la seconde terrasse, c'est-à-dire la terrasse inférieure. J'ai donné sa topographie plus haut, avec la description des tombeaux-caisses qui y ont été fouillés (voy. plus haut, Pl. V); j'ai indiqué aussi sa position (v. page 67). Ce cimetière est celui où, pour la première fois, en 1876, on a découvert dans le pays des tombeaux sous-cloche. La place du premier trouvé de ces tombeaux est marquée sur le plan (Pl. V,—K). Mais il était dans un tel état de ruine, qu'il n'a pas encore donné alors une idée suffisante de la construction de ce genre de monument.

Baigné dans l'eau du ruisseau qui, élargissant graduellement le ravin (A), qui coupe le cimetière, ce tombeau, après l'enlèvement des terres qui l'entouraient, avait son urne en place encore en entier, mais le couvercle de celle-ci était détruit entièrement, et de la cloche il ne restait près de l'urne qu'une faible portion. La gravure N° 14 représente cet état.

Nr 16— $\frac{1}{1}$.Nr 15— $\frac{1}{8}$.

- a. Popielnica (Urne).
b. Klosz (Cloche).

Avec cette découverte il n'était pas possible de se faire une idée complète du caractère de cette nouvelle sorte de tombeau. On pouvait seulement supposer que l'énorme tesson (b), situé près de l'urne (a) était une portion de quelque grand vase qui devait recouvrir l'urne cinéraire de la façon supposée dans la coupe que représente la gravure N° 15.

A l'intérieur de l'urne encore entière et assez grande, dont la panse avait une surface rouge et

chnię czerwona i wyrobiona chropawo, a szyja czerniona i gładzona przyozdobiona była trojgiem nalepionych ozdób w kształcie ucha (drzewor. Nr 15), znajdowały się pomiędzy kośćmi kółka z drutu brązowego (drzew. Nr 16 *a. b. c.*) i ułamek takiegoż drutu zanurzony w stopionym paciorku szklannym (drzew. Nr 16 d.). Byłyto szczątki zausznice brązowych z paciorkami szklannymi.

Wywołane jednakże tym przypadkowym odkryciem ściślejsze badanie tego cmentarzyska okazało, że wielka część jego, mianowicie cała połowa południowa, zajęta była prawie wyłącznie grobami tego samego rodzaju. Tu bowiem powierzeżnia całego obszaru tego, obrócona od dawna na pole orne, usłaną była mnóstwem skorup pochodzących od dolnych części szczególnie wielkich naczyń glinianych i części górnych takichże naczyń małych. Byłyto pługiem zniszczone dna kłoszów i szyje popielnic grobowych, co pochodziło w skutek wiadomego już nam ustawienia tych naczyń w grobie podkłoszowym. Niemało takich szczątków znajdowało się i na północnej części cmentarzyska, gdzie leżały one pomiędzy grobami kamiennymi skrzynkowymi i kamieniami ustawianymi. Nigdzie jednakże nie natrafiono na grób podkłoszowy cały. Silne więc zrujnowanie całego obszaru cmentarnego nie dozwoliło nie tylko rozpoznania dokładnej budowy tego rodzaju nowego zabytku, lecz i zrozumienia stosunku ich do grobów skrzynkowych i kamieni ustawianych. Zbadanie dopiero cmentarzyska drugiego tej samej miejscowości (cmentarzysko IV), rzuciło o wiele pewniejsze na ten przedmiot światło.

2. Gościeradz IV (Tabl. XXXVI, fig. 1—5).

Cmentarzysko leży w odległości około 1 km na północ od poprzedniego (I) i o kilkaset kroków na wschód od folwarku Bajera (fig. 1). Na samej prawie krawędzi zaokrąglonej i stromo ku dolinie spadającej płaszczyzny nadbrzeżnej, odgraniczonej od północy potoczkiem płynącym na dnie szerokiego parowu i oddzielającym sobą to cmentarzysko od cmentarzyska oznaczonego I. II, widać było wystające z piasków

rugueuse et dont le col était noir, uni et orné d'un triple ornement en forme d'orillons (gravure N° 15), se trouvaient, au milieu des os, des petits anneaux de fil en bronze (gravure N° 16 *a. b. c.*) et un fragment de fil semblable, enfilé dans une perle de verre fondue (gravure N° 16 d.). C'étaient des fragments de boucles d'oreilles en bronze à perles en verre.

Provoquée par cette découverte accidentelle, une fouille plus minutieuse de ce cimetière a montré qu'une grande partie, notamment toute la partie méridionale, était occupée presque exclusivement par des tombeaux du même genre. Car, la surface de tout cet espace, transformée depuis longtemps en champs cultivés, était couverte d'une quantité de tessons provenant de la partie inférieure de grands vases d'argile et de la partie supérieure de vases petits. C'étaient des fonds de cloches et des cols d'urnes cinéraires enlevés par la charrue, en raison de la disposition déjà connue de ces deux vases dans les tombeaux sous-cloches. Un petit nombre de débris semblables ont été trouvés aussi dans la partie nord du cimetière, où ils gisaient parmi les tombeaux à cistes de pierres et au milieu de pierres dressées. Jamais cependant on n'a rencontré de tombeau entier de ce genre. Les ravages profonds de toute cette étendue de cimetière ont donc empêché et de reconnaître complètement la construction de ce genre de monuments et de saisir leur rapport avec les tombeaux-caisses et les pierres dressées. Mais, l'étude du deuxième cimetière situé en cet endroit (IV), a jeté sur ce sujet une lumière plus certaine de beaucoup.

2. Gościeradz IV. (Pl. XXXVI, fig. 1—5).

Ce cimetière s'étend à environ un km. au nord du précédent (I) et à quelques centaines de pas à l'est de la ferme de Bajer (fig. 1). Presque sur le bord même, bord arrondi d'une pente à pic vers la vallée du plateau riverain, limité au nord par le ruisseau qui coule dans le lit d'un large ravin, et qui sépare ce cimetière de celui marqué par II, on pouvait apercevoir se dressant hors du sable les sommets de blocs formant

wieżchołki głazów tworzących dziewięć kręgów ułożonych z kamieni (fig. 3; - 1 — 9). Przy wschodnim ich boku, na samój już krawędzi płaszczyzny, znajdował się grób kamienny skrzynkowy (*a*).

Przekrój pionowy tego miejsca z zachodu na wschód, wyobraża fig. 2 téjże tablicy. Pod warstwą wiérzchnią, wzniesioną do wysokości około 100 *m* nad poziomem morza i na 40 prawie metrów po nad dnem parowu, a którą stanowią szczere, lotne piaski dyluwialne, następują głębiej dalsze dyluwialne utwory (*D*), złożone z warstw gliniastych, zmieniających się kolejno z warstwami piaskowemi i spoczywające na grubym pokładzie ścisłej gliny, zawierającej warstwę węgla brunatnego, a należącej do utworu oligocenicznego (*O*). Głębiej pod opisanemi warstwami, następują osady staro-kredowe (*K*).

Kręgi zatem kamienne i grób kamienny skrzynkowy leżały tu w warstwie wiérzchniej, piaskowej.

Z zabytków tych pomijamy dawno zrujnowany tu grób skrzynkowy, oraz szczegóły odnoszące się do kształtu i budowy tutejszych kręgów kamiennych, o których powiemy niżej, na właściwem miejscu (ob. Rozdz. IV; — Kamienie ustawiane). Co się zaś tyczy grobów podkloszowych, to zbadanie tych kręgów okazało, że w środku każdego z nich znajdowała się pewna okrągława próżnia w kształcie obstawionego kamieniami gniazda, w którym mieściły się groby podkloszowe. Zwykle, w każdym takim gnieździe była popielnica jedna przykryta kloszem, lecz niekiedy było ich dwie i więcej. Niektóre z tych kręgów były już widocznie dawniej plondrowane i zrujnowane do tego stopnia, że zawierały tylko drobne, niewyraźne okruchy skorup zmieszanych z ziemią i głazami. W innych zaś kręgach, chociaż pod ciężarem brył kamiennych niewiele naczyń ocalało w zupełności, można wszakże było wyrozumieć przynajmniej urządzenie grobu, oraz odbudować niektóre naczynia w całości, lub w rysunku. Do takich, lepiej zachowanych kręgów, należą te, które na planie oznaczone są numerami I i III — VI.

Krąg I zawierał w sobie trzy popielnice malutkie. Jedna z nich, koloru brunatno-czer-

neuf cercles de pierres (fig. 3; 1—9). De la partie orientale de ces cercles, et au bord même du plateau, s'étendait un tombeau à caisse de pierres (*a*).

La coupe verticale de cet endroit, de l'ouest à l'est, est représentée, fig. 2 de la même planche. Sous la couche supérieure, élevée d'environ 100 mètres au-dessus du niveau de la mer et de 40 mètres presque au-dessus du fond du ravin, couche que constituent des sables diluviens purs et légers, se trouvent d'autres, plus profondes couches diluviennes (*D*), formées d'argile mêlée de sable et reposant sur une épaisse assise d'argile compacte, contenant une couche de charbon brun, et appartenant à l'oligocène (*O*). Au dessous de toutes ces couches se montrent les assises de l'ancienne craie (*K*).

Les cercles de pierres et le tombeau-caisse de ce cimetière gisaient dans la couche superficielle, sableuse.

Nous mettons de côté ce tombeau-caisse en ruine depuis longtemps, et les particularités relatives à la construction et à la forme des cercles de pierres, dont nous parlerons plus bas (v. chap. IV; — Pierres dressées). Mais pour ce qui est des tombeaux sous cloches, les fouilles des cercles de pierres, ont montré, qu'au milieu de chacun d'eux il y avait une cavité arrondie en forme de nid en pierres, dans laquelle se trouvaient les tombeaux sous cloche. Ordinairement, dans chacun de ces nids, il y avait une urne couverte d'une cloche, mais parfois il y en avait deux et plus. Quelques uns de ces cercles étaient visiblement depuis longtemps à tel point défoncés et détruits qu'ils ne renfermaient que de menus d'insignifiants fragments de tessons mêlés à de la terre et à des blocs de pierres. Dans d'autres cercles, toutefois, malgré le poids des blocs qui avait complètement écrasé pas mal de vases, on a pu se rendre compte de la construction du tombeau, et reconstituer quelques vases en entier, au moins par le dessin. A ces cercles, mieux conservés, appartiennent ceux qui sont marqués par les Nos I et de III à VI du plan.

Le cercle I renfermait trois petites urnes. L'une d'elles, de couleur brun-rouge, était sans

wonego, stała bez klosza, a dwie inne, czerwone, pokryte były małymi kloszami. Z tych dwu ostatnich, znalezionych w stanie uszkodzonym, jedna tylko mogła być odbudowaną w całości ¹⁾. Kształt jej wyobraża drzeworyt Nr 17; kształt zaś jej klosza, oraz kształt drugiej popielnicy i jej klosza nie dały się dokładnie odbudować; były one jednakże podobne i, co do wielkości, odpowiadały także rozmiarom naczyń wyobrażonych na drzeworycie Nr 19.

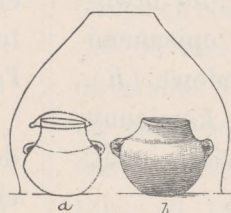
cloche, et les deux autres, rouges, étaient recouvertes de petites cloches. De ces deux dernières, trouvées en mauvais état, une seule a pu être reconstruite en entier ¹⁾. Sa forme est représentée gravure 17; mais la forme de sa cloche, ainsi que celle de l'autre urne et de sa cloche, ne se sont pas prêtées à une reproduction suffisante; elles étaient toutefois semblables et repondaient pour leur grandeur aux vases représentés gravure Nr 19.

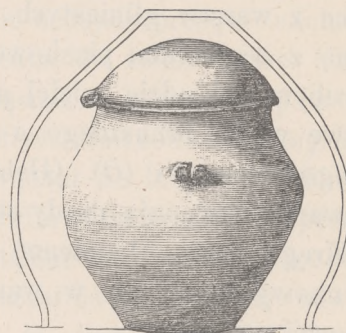
Nr 17.
Z kręgu I.
(Cercle I).

Nr 18
Z kręgu IV.
(Cercle IV).

Nr 19.
Z kręgu V.
(Cercle V).

Nr 20.
Z kręgu VI.
(Cercle VI).

Krąg III miał jeden grób podkloszowy. Popielnica tego grobu była zupełnie zmiądzzona, a ułamki jej klosza, co do kształtu i wielkości, wskazywały wielkie jego podobieństwo do klosza znalezione w kręgu IV (drzewor. Nr 19), z tą różnicą, że krawędzie jego otworu zwarte były ku wnętrzu naczynia.

Krąg IV, także z jednym grobem podkloszowym, zawierał popielnicę także zniszczoną; kształt zaś i wielkość w rysunku odbudowanego z ułamków klosza wyobraża drzeworyt Nr 18. Tak z rozmiarów, jako też z kształtu, obrobienia i brudno-czerwonego koloru powierzchni, klosz ten jest najzupełniej podobny do jednego z kloszów wydobytych przez Dra KRYŻEGO z cmentarzyska grobów kamiennych skrzynkowych pod Pragę warszawską ²⁾.

Le cercle III avait un tombeau sous-cloche. L'urne de ce tombeau était entièrement écrasée, et les débris de sa cloche montraient, que, pour la forme et la grandeur, elle ressemblait à la cloche trouvée dans le cercle IV (grav. 19), avec cette différence que les bords de son ouverture étaient tournés vers l'intérieur du vase.

Le cercle IV, avec un seul tombeau également, renfermait une urne brisée de même; la forme et la grandeur de la cloche, fait par le dessin avec le débris, représente la grav. Nr 18. Par ses dimensions, comme par sa forme, et par le fini et la couleur rouge-sale de sa surface, cette cloche est complètement semblable à l'une des cloches que le Dr. KRYŻE a récoltées dans le cimetière à cistes de pierres de Praga près Varsovie ²⁾.

¹⁾ Wymiary tej małej popielnicy są następujące:
W. 72; O. 78; D. 38; B. 110.

²⁾ Przedmioty wydobyte z tego cmentarzyska, ofiarowane przez Dra KRYŻEGO do zbiorów Akademii Umiejętności w Krakowie, znajdują się w Dziale IV

¹⁾ Les dimensions de cette petite urne sont les suivantes:
h. 72; b. 78; f. 38; p. 110.

²⁾ Les objets provenant de ce cimetière, offerts par le Dr. KRYŻE au Musée archéologique de l'Académie des sciences de Cracovie, se trouvent dans la IV division

Krąg V, o jednym grobie podkloszowym, w którym jeden klosz przykrywał dwie malutkie popielnice (drzewor. Nr 19, *a* i *b*). Jedna tylko z tych popielnic (*a*) miała pokrywę. Ze wszystkich naczyń tego grobu jedna też tylko popielnica, koloru czerwonego (*b*), została odbudowaną w całości ¹⁾, a reszta naczyń były zmiążdżone.

Nakoniec,

Krąg VI, miał jeden grób podkloszowy. Klosz średniej wielkości, zupełnie zniszczony, pokrywał sporą wielkością wysoką, wydłużoną popielnicę z pokrywą, koloru czerwonego, gładką, dobrze zachowaną (drzewor. Nr 20) ²⁾.

Zbadanie obu opisanych tu cmentarzysk okolicy Gościeradza (Cm. I i IV), jakkolwiek mocno już zrujnowanych, wskazuje jednakże co do grobów podkloszowych dość wyraźnie, iż zabytki te znajdują się najprzód z grobami kamiennymi skrzynkowymi na jednym wspólnym cmentarzysku i w niemałej stosunkowo ilości. Następnie, daje się spostrzedz także, że z temi grobami, jako też i z kamieniami ustawianymi, stanowią one pod względem archeologicznym jedną całość, jako zabytki z niemi współczesne, nawet co do ich budowy i urządzenia.

3. Brąchnówko (Tabl. XXX, XXXVII i XXXVIII)

Ze wszystkich miejscowości, w których przy badaniach moich, natrafiłem dotychczas na groby podkloszowe, wielce urozmaicony stosunek tego rodzaju zabytków do kamieni ustawianych, a zarazem i do grobów kamiennych skrzyn-

tych zbiorów. Klosz, o którym mowa, tak był podobny do klosza zgniecionego w kręgu IV tego cmentarzyska, że posłużył mi głównie za wzór, według którego zrobiony jest rysunek drzeworytu Nr 19. Wymiary jego są następujące:

W. 198; O. 175; D. 105; B. 214.

¹⁾ Wymiary tej popielnicy są następujące:

W. 78; O. 52; D. 45; B. 85.

²⁾ Wymiary jej są następujące:

W. 240; O. 185; D. 108; B. 253.

Pokrywa tej popielnicy miała wysokości 62, a średnicy 196 mm.

Cercle V, avec un seul tombeau sous-cloche, dans lequel une cloche recouvrait deux petites urnes (grav. Nro 19, *a* et *b*). Une seule de ces urnes (*a*) avait un couvercle. De tous les vases de ce tombeau une seule urne, de couleur rouge (*b*), a été reconstruite en entier ¹⁾. Les autres, étaient écrasés.

Enfin,

Cercle VI, encore un tombeau sous-cloche. La cloche de moyenne grandeur, entièrement brisée, recouvrait une urne assez grande, haute, allongée, de couleur rouge, lisse, bien conservée (gravure Nro 20) ²⁾.

L'étude de ces deux cimetières de Gościeradz (I et IV), quoiqu'ils soient bien ruinés, nous montre cependant assez clairement, en ce qui concerne les tombeaux sous-cloche, qu'ils se trouvent dans les mêmes cimetières que les tombeaux à cistes de pierres et en nombre relativement assez grand. On peut voir aussi qu'avec ces tombeaux, comme avec les pierres dressées, ils constituent au point de vue archéologique une seule unité comme les monuments qui leur sont contemporains par leur construction, ainsi que par leur disposition.

3. Brąchnówko (Pl. XXX, XXXVII et XXXVIII).

De tous les endroits où, dans le cours de mes recherches, j'ai rencontré des tombeaux sous-cloche, c'est le cimetière de Brąchnówko, fouillé par moi en 1878, qui montre le mieux dans quel rapport les tombeaux sous-cloche sont

de ce Musée. La cloche dont il est question ressemble tellement à la cloche brisée du cercle IV de ce même cimetière, qu'elle m'a servi de modèle principal pour faire le dessin de la gravure Nro 19. Ses dimensions sont les suivantes:

h. 198; *b.* 175; *f.* 105; *p.* 214.

¹⁾ Les dimensions de cette urne sont les suivantes:

h. 78; *b.* 52; *f.* 45; *p.* 85.

²⁾ Ses dimensions sont les suivantes:

h. 240; *b.* 185; *f.* 108; *p.* 253.

Son couvercle avait une hauteur de 62 et un diamètre de 196 mm.

kowych, najlepiej się uwydatnia na cmentarzysku Brachnówka, badaném przezemnie w r. 1878.

Plan tego cmentarzyska i rzut jego poziomy wyobrażają figury 1 i 2 tablicy XXXVII, oraz dodane do nich cztery przekroje pionowe: *A—A*, *B—B*, *C—C* i *D—D*. Całkowita przestrzeń cmentarzyska, zajmująca przeszło 1 morgę polską obszaru, zajęta jest licznymi kołami, kręgami, ścianami i kupami kamieni ustawianych na pewnej głębokości pod powierzchnią gruntu, których opis szczegółowy co do układu i urządzenia należy do rozdziału dalszego (ob. Rozdz. IV; — Kamienie ustawiane). Wśród tych figur rozmaitych, zawierających także grób kamienny skrzynkowy, odkryto ośm grobów podkloszowych, oznaczonych na planie cmentarzyska (fig. 2) liczbami 1 — 8.

Grób pierwszy (1), odkryty w południowym końcu cmentarzyska, w obrębie kręgu *A*, znalazłem w stanie zupełnie dobrze zachowanym. W głębokości mniej więcej 30 *cm* pod powierzchnią gruntu okazały się glazy tego kręgu, tworzące swym układem kształt kolisty, a o 10 *cm* głębiej, w północno-zachodniej jego części, przy samym obwodzie koła, okazało się dno klosza przykrywającego popielnicę grobową. Budowę tego grobu wyobraża w przekroju pionowym fig. 1 tablicy XXX, a widok jego zewnętrzny, — fig. 2 téjże tablicy. Klosz jego znacznej objętości¹⁾, koloru czerwonego, wewnątrz czerniony, wyrobiony był dość mocno, z powierzchnią chropawą, bez ozdób, o krawędzi wąskiej i zwartej ku wnętrzu naczynia. Pokrywał on popielnicę, mającą brzuszec czerwony, a szyję czernioną, z pięknym połyskiem, kształtnie wyrobioną z masy glinianej delikatnej i dobrze urobionej. Popielnica ta przyozdobiona była u dołu szyi ozdobnym wałeczkiem nalepionym, naśladowującym kształt sznura, z trojgiem upięknień, naśladowujących fantastyczne kształty uch (Tabl. XXX, fig. 3 i 3a). Pokrywa téj popielnicy kształtu czapkowego, z jedným uchem, wyrobiona gładko z takiéjże

¹⁾ Pomiary dokładne tego klosza, oraz wszystkich innych, niżéj tu opisanych naczyń grobowych, zamieszczone są w objaśnieniach odpowiednich tablic.

avec les pierres dressées et les tombeaux à cistes de pierres.

Le plan et la projection horizontale de ce cimetière sont représentés fig. 1 et 2 de la planche XXXVII, ainsi que quatre coupes verticales: *A—A*, *B—B*, *C—C* et *D—D*. Toute la surface du cimetière, d'une étendue plus d'un arpent polonais, est occupée par de nombreux cercles, murs et amas de pierres dressées d'une certaine profondeur au dessous de la surface du sol, dont la description détaillée fait l'objet du chapitre suivant (voy. Chapitre IV; — Pierres dressées). Au milieu de ces divers monuments, qui comprennent aussi un tombeau à cistes de pierre, on a découvert huit tombeaux sous-cloche, marqués sur le plan du cimetière (fig. 2) par les chiffres, de 1 à 8.

Le premier tombeau¹⁾ a été découvert à l'extrémité sud, dans l'enceinte du cercle *A*, dans un très bon état de conservation. A la profondeur d'environ 30 *cm* au-dessous de la surface, se montraient les pierres de cette enceinte formant cercle, et à 10 *cm* plus bas, dans la partie sud-ouest, contre l'enceinte même, — le fond de la cloche recouvrant l'urne sépulcrale. La construction de ce tombeau est représentée en coupe verticale fig. 1 de la planche XXX, et sa vue intérieure, fig 2 de la même planche. Sa cloche, d'une notable capacité¹⁾, d'une couleur rouge et, en dedans, noirâtre, a été faite assez grossièrement, avec une surface rugueuse, sans ornements, et avec un rebord étroit, tourné à l'intérieur. L'urne qu'elle recouvrait, à panse rouge et à col noirâtre d'un beau poli, a été faite avec élégance d'une masse d'argile fine et bien travaillée. Cette urne était ornée à la base du col d'un enroulement cylindrique imitant un cordon, avec trois motifs représentant les formes fantaisistes des orillons (Pl. XXX, fig. 3 et 3a). Le couvercle de cette urne, en forme de bonnet, avec une anse, était fait de la même matière argileuse, lisse et noirâtre au dehors; il était

¹⁾ Les mesures complètes de cette cloche, ainsi que de tous les vases sépulcraux, décrits ci-dessous, sont contenues dans les explications de planches.

masy glinianej i czerniona zewnątrz, przyozdobiona była u brzegu dwoma rzędami głęboko wyciśniętych dołków w kształcie kropek obiegających ją w około (fig. 4). Wewnątrz popielnicy, pomiędzy kośćmi, wyrobów żadnych nie było.

Grób drugi (2), odkryty także w północno-zachodniej stronie kręgu następnego (B), składał się z klosza nieco jeszcze większego i mocniej jeszcze wyrobionego niżeli klosz grobu poprzedniego. Miał on powierzchnię zewnątrz czerwoną i chropawą, a wewnątrz gładką i czernioną. Brzuszek tego klosza zdobiły dwie pary okrągłych, spłaszczonych guzów (fig. 5 i 6). Popielnica stojąca pod tym kloszem wyrobu gładkiego, ulepiona z masy delikatnej, była całkiem czerniona i miała dwoje fantastycznie u dołu przyozdobionych uch (fig. 5). Ustawioną była w głębokiej podstawce gładkiej, z jednym uchem. Część górna szyi tej popielnicy, oraz gładko wyrobiona, czapkowata jej pokrywa, były pokruszone. Wewnątrz popielnicy, pomiędzy kośćmi, znajdowały się uszkodzone zausznicze z drutu brązowego, z nawleczonými na nim paciorkami glinianými kształtu walcowatego (fig. 7a i b).

Grób trzeci (3), odkryty w kręgu C, znajdował się w takimże położeniu względnym, jak i oba groby poprzednie, t. j. także w północno-zachodniej części kręgu. Klosz tego grobu mocno uszkodzony, odznaczał się niepospolitą grubością ścianek, mającą przeszło 5 cm i niepospolicie także grubo i chropawo wyrobioną powierzchnią (fig. 8). Z kształtu zaś swego, który odbudowany został z ułamków, klosz ten był zupełnie podobny do kloszów obu grobów poprzednich. Popielnica jego i jej pokrywa były także pogniecione.

Grób czwarty (4) znajdował się w północnej części cmentarzyska, pomiędzy głazami, w kącie ścian kamiennych (K), stykających się z sobą pod kątem prostym. Grób ten był tak zniszczony, że kształtów jego naczyń nawet w rysunku odtworzyć nie było można.

Grób piąty (5) ukryty był pomiędzy głazami wielkiej, nieforemnie ułożonej, kupy kamieni (F). Był on także do szczytu zniszczony ciężarem pokrywających go głazów.

orné de plus au bord, de deux lignes de creux profondément gravés et en forme de points entourant le vase (fig. 4). A l'intérieur de l'urne, il n'y avait aucun objet parmi les os.

Le deuxième tombeau (2), découvert dans la partie nord-ouest du cercle suivant (B), se composait d'une cloche encore un peu plus grande et d'une fabrication plus solide que la cloche du tombeau précédent. Il avait sa surface extérieure rouge et rugueuse, et la surface interne lisse et noirâtre. Deux paires de boutons ronds et plats ornent sa panse (fig. 5 et 6). L'urne qui recouvrait cette cloche, faite d'argile fine, était d'un travail lisse, entièrement noirâtre et ornée de deux orillons fantaisistes (fig. 5). Elle se dressait sur une soucoupe profonde et lisse, à une anse. La partie supérieure du col de cette urne et son couvercle lisse, en forme de bonnet, étaient brisés. A l'intérieur de l'urne, parmi les os, se trouvaient des boucles d'oreilles en fil de bronze, bien endommagées, enfilées avec des perles d'argile d'une forme cylindrique (fig. 7a et b).

Le troisième tombeau (3), découvert dans le cercle C, se trouvait dans la même position relative que les deux tombeaux précédents, c'est-à-dire, dans la partie nord-ouest. Sa cloche, fortement endommagée, se distinguait par l'épaisseur extraordinaire de ses parois, qui ont plus de 5 cm, et par sa surface faite aussi très grossièrement et rugueuse (fig. 8). Mais par sa forme, reconstituée avec les fragments, elle ressemblait entièrement aux cloches, des deux tombeaux précédents. Son urne et son couvercle étaient également endommagés.

Le quatrième tombeau (4) se trouvait dans la partie nord du cimetière, parmi les blocs de pierres, contre deux murs dressés à angle droit (K). Ce tombeau était ruiné à ce point qu'il a été impossible même de figurer par le dessin les formes de ses vases.

Le cinquième tombeau (5) était caché au milieu des blocs d'un grand tas de pierres irrégulier (F). Il a été également écrasé sous le poids des pierres, qui le recouvraient.

Grób szósty (6), odkryty w odległości mniej więcej 10 m w kierunku północno-wschodnim od drugiej kupy kamienną (*G*), znajdował się przy pochyłości cmentarnego wzgórza i był także mocno zniszczony. Ze strony zachodniej klosza przylegała do niego grupa kilkunastu kamieni, stanowiących prawdopodobnie pozostałość po zrujnowanym dawniej kręgu kamiennym.

Grób siódmy (7), posunięty jeszcze o 10 m dalej od poprzedniego ku północy, przylegał także do grupy leżących obok niego kamieni i był w części tylko uszkodzony. Klosz tego grobu, odtworzony w rysunku według ułamków, miał brzuszek czerwony, chropawy, a szyję dość szeroką, czernioną i gładzoną. Pomiedzy szyją a brzuszcem miał on wałeczek nalepiony w około w gzygzak. Popielnica tego klosza miała także brzuszek czerwony i chropawy, a szyję gładzoną i czernioną; pokrywą zaś jej, koloru czerwonego, kształtu płasko-czapkowatego, z jednym uchem, ozdobił z wierzchu, w samym jej środku, szeroki, gładko wygnieciony, dołek, otoczony subtym rysunkiem linearnym (fig. 10). Wewnątrz tej popielnicy znajdowały się szczątki dwu zausznicy z drutu brązowego, z paciorkami glinianymi (fig. 11*a* i 11*b*), zupełnie podobnych do zausznicy znalezionych w wyżej opisanym grobie drugim (fig. 7*a* i *b*).

Grób ósmy (8), leżący tuż obok grobu poprzedniego, z północnej jego strony i także przy głazach przylegających do niego ze strony zachodniej, był o wiele mniejszy od wszystkich poprzednich (fig. 12). Niewielki klosz jego był zupełnie zniszczony, a popielnica, także mała, w górnej części skruszona, czarna, wyrobiona gładko, miała jedno wielkie, kabłąkowane ucho.

Ze stanu opisanego cmentarzyska, jaki nam wykryły dokonane badania, uwydatnia się najprzód to, że groby podkloszowe rozmieszczone tu były w sposób bardzo rozmaity. Raz znajdowały się w obrębie kręgów kamiennych, to znowu pomiędzy głazami ścian, lub wśród kamieni tworzących owe szczególniejsze kupy kamienne. Żadnej symetrii, ani żadnej pewnej prawidłowości w tym rozmieszczeniu dopatrzeć

Le sixième tombeau (6), découvert à une distance d'environ 10 mètres au nord-est du deuxième tas de pierres (*G*), se trouvait sur la pente de la hauteur du cimetière. Il était également ruiné. Du côté ouest de la cloche, se rattachait à lui un groupe de quelques dizaines de pierres, reste probable d'une enceinte autrefois détruite.

Le septième tombeau (7), à dix mètres plus au nord que le précédent, se rattachait aussi au groupe de pierres gisant à côté et n'était que partiellement endommagé. La cloche de ce tombeau, représentée d'après des fragments, avait la panse rouge, rugueuse, et le col assez large, noirâtre et uni. Entre le col et la panse, un cordonnet est appliqué tout autour en zigzags. L'urne avait aussi la panse rouge, à surface rugueuse, et le col lisse et noirâtre; mais son couvercle, en forme de bonnet plat, de couleur rouge, avec un orillon, est orné au dessus, en son milieu même, d'une rainure par empreinte unie qu'entoure un riche dessin linéaire (fig. 10). A l'intérieur de cette urne se trouvaient les débris de deux pendants d'oreilles en fil de bronze avec des perles d'argile (fig. 11*a* et 11*b*), qui étaient entièrement semblables aux boucles d'oreilles trouvées dans le deuxième tombeau, ci-dessus décrit (fig. 7*a* et *b*).

Le huitième tombeau (8), situé tout auprès du précédent, du côté nord et également contre les blocs de pierres qui le joignent du côté ouest, était beaucoup plus petit que tous les autres (fig. 12). Sa petite cloche était entièrement détruite, et son urne, de dimensions aussi réduites, brisée à sa partie supérieure, noire, lisse, avait une grande anse arquée.

L'état de ce cimetière, tel que nous l'ont montré les recherches accomplies, met en évidence ce fait que les tombeaux sous-cloches ont été disposés là de façons très diverses. Ils se trouvaient ici dans un cercle de pierres, là entre les blocs d'un mur, ailleurs encore au milieu de ces pierres qui forment des tas particuliers. Il est impossible de reconnaître dans ce mélange une symétrie ou une règle quelconque. Cela

się nie można. To jedno tylko występuje wybitnie, że groby te podkloszowe, po trzykroć znalezione tu w obrębie kręgów kamiennych, zawsze były w tém samym położeniu względnym, t. j., zawsze znajdowały się w części ich północno-wschodniej i przy samym obwodzie kręgu. Czy jednakże położenie takie może być uważane za stałe znamie charakterystyczne stosunku grobów podkloszowych do kręgów kamiennych, czy też wynikało tu z jakiegoś trafu przypadkowego, to tylko przyszłe, liczniejsze badania tego rodzaju zabytków, wyjaśnić będą mogły.

4. Gogolewo (Tabl. XXXI).

Położenie cmentarza gogolewskiego znane już jest z opisu podanego wyżej (ob. str. 85). Na cmentarzysku tém, odkryłem w r. 1877, dwa groby podkloszowe. Jeden z nich składał się z popielnicy średniej wielkości, która już była zupełnie zniszczona i z klosza, także w części zgniecionego, którego kształt i wielkość, odbudowane z ułamków, wyobraża fig. 8 tablicy XXXI. Główną zatem uwagę zwraca tu na siebie grób drugi, o budowie którego już także wspomniałem, gdy była mowa o zboczeniu od normalnej formy w urządzeniu grobów podkloszowych (str. 119). Odznaczał się on tém, że popielnicę jego przykrywały trzy, jeden na drugi, nałożone klosze.

Dwa klosze dolne tego grobu (fig. 1 i 2; $a - a$ i $b - b$), pod względem kształtu i obrobienia, były do siebie bardzo podobne. Oba o dość grubych i mocnych ściankach, z krawędziami otworu zwartemi do wnętrza, miały powierzchnię koloru czerwonego, bez żadnych ozdób, i wewnątrz były czernione. Różniły się zaś tylko tém, że klosz drugi od dołu, czyli środkowy ($b - b$), był nieco większy i szerszy od dolnego i miał dwoje grubych, mocnych uch. Klosz zaś trzeci, wierzchni ($c - c$), różnił się od dwóch poprzednich tém, że miał kształt więcej rozszerzony, niby spłaszczony, powierzchnię nieco więcej gładką i wargę otworu mocno na zewnątrz rozwartą. Szyję tego klosza zdobią dwa okrągłe, spłaszczone guzy i szereg głęboko i ostro tło-

seulement paraît clair à savoir, que les tombeaux trouvés là par trois fois dans les limites des cercles de pierres, étaient toujours dans la même position relative, c'est à dire qu'ils gisaient dans la partie nord-est et contre l'enceinte même du cercle. Mais cette position doit-elle être regardée comme une marque distinctive du rapport des tombeaux sous-cloches avec les cercles de pierres, ou résulte telle d'une circonstance accidentelle, c'est ce que pourront seulement nous apprendre les futures études d'un plus grand nombre de ces monuments.

4. Gogolewo (Pl. XXXI).

La situation du cimetière de Gogolewo est connue par la description faite plus haut (voy. p. 85). Dans ce cimetière, j'ai découvert en 1877, deux tombeaux sous-cloches. L'un d'eux se composait d'une urne de moyenne grandeur, qui était déjà entièrement brisée, et d'une cloche, aussi en partie détruite, dont la forme et la grandeur reconstituée avec des fragments, est représentée fig. 8 de la pl. XXXI. C'est le tombeau second qui attire le plus l'attention. J'ai déjà parlé de sa construction, à propos des exceptions au type normal dans la construction des tombeaux sous-cloche (voy. p. 119). Il se distinguait en ceci que son urne était recouverte de trois cloches superposées.

Les deux cloches inférieures (fig. 1 et 2; $a - a$ et $b - b$), étaient très-semblables entre elles sous le rapport de la forme et du travail. Toutes les deux, à parois assez grosses et fortes, avec les bords de l'ouverture rentrants, avaient leur surface rouge, sans aucun ornement, et leur intérieur noirâtre. Elles différaient seulement en ceci, que la seconde, celle placée entre les deux autres ($b - b$), était un peu plus grande et plus large que la cloche inférieure et avait deux orillons gros et forts. Mais la cloche troisième, supérieure ($c - c$), différait des deux autres en ce qu'elle avait une forme plus large, comme aplatie, une surface plus unie et le bord de l'ouverture évasé. Son col est orné de deux boutons ronds et plats et

czonych kropkowatych dołków, obiegających naczynie w około.

Popielnica, którą trzy te klosze przykrywały, ustawiona w podstawie, za którą służyła jej spodnia część innej, stłuczonej popielnicy (*f*), a od której oddzielał ją jeszcze kawał pod dno podłożonej skorupy z jakiegoś także rozbitego naczynia, była formy wielce kształtnej. Ulepiona z masy glinianej delikatnej, wygładzona i czerniona, przyozdobiona była u dołu szyi szeregiem wytłaczanych kółek i dwoma okrągłymi, spłaszczonymi guzami. Pokrywa jej gładka, czapkowata, bez uch i ozdób, wyrobiona była z takiejże gliny co i sama popielnica.

Wewnątrz tej popielnicy, pomiędzy spalonymi kośćmi, znajdowały się, brosza żelazna, cztery ułamki drutu brązowego, żelazna bransoleta i kościana gałka.

Brosza żelazna (fig. 6 i 6 *a*), z tarczą okrągłą, w środku wklęsłą, z długim kolcem, mocno przerdzawiała, jest najzupełniej podobna do takiejże broszy, znalezionej w popielnicy grobu kamiennego skrzynkowego na wyżej już opisaném cmentarzysku w Gawłowicach (ob. str. 95 i Tabl. XXVIII, fig. 15 i 15 *a*).

Ułamki drutu brązowego (fig. 7, — *a*, *b*, *c* i *d*.) są szczątkami uszkodzonych zausznic brązowych.

Bransoleta żelazna (fig. 4), mocno rdzą przejęta i w skutek tego zgrubiła, z kształtu i wielkości podobna jest do takichże, lecz o wiele lepiej zachowanych bransolet żelaznych, wydobytych z grobu kamiennego skrzynkowego tegoż samego cmentarzyska (ob. str. 85 i Tabl. XVIII, fig. 5, 7, 12 i 20 *b*).

Gałka kościana (fig. 3, 3 *a* i 3 *b*) jest wyrobem, który, w liczbie przedmiotów w ogóle wydobytych z grobów ciałopalnych Prus królewskich, znaleziono po raz dopiero pierwszy. Gałka ta w połowie jest uszkodzona. Widać w niej dwa stożkowato wywiercone i końcami ostrzeźmi ku sobie obrócone otwory (*m* i *n*). Całość z tej połowy odbudowana w rysunku daje kształt owalny, mający w kierunku osi podłużnej 37, a poprzeczną 28 *mm* (fig. 3 *b*). Przedłużając linije ocalonych części otworów tej gałki, oka-

d'une ligne de creux en forme de points, profondément imprimés et qui font le tour du vase.

L'urne que recouvraient ces trois cloches, dressée sur une soucoupe formée de la base d'une autre urne brisée et dont la séparait encore un tesson d'un vase quelconque (*f*), également brisé, placé sous son fond, était d'une forme très élégante. Faite d'une fine masse argileuse, unie et noirâtre, elle était ornée à la base du col d'un rang d'empreintes rondes et de deux boutons arrondis et plats. Son couvercle, en forme de bonnet, à surface extérieure tout uni, sans anse ni ornement, était faite de la même matière argileuse.

A l'intérieur de cette urne, au milieu des os calcinés, se trouvaient, une broche en fer, quatre fragments de fil de bronze, un bracelet en fer et une boule en os.

La broche en fer (fig. 6 et 6 *a*) avec une tête discoidale, creusée au centre, et une longue pointe, fortement rouillée, est entièrement semblable à celle trouvée dans une urne d'un tombeau à ciste de pierres du cimetière; déjà décrit plus haut, de Gawłowice (voy. page 95 et Pl. XXVIII, fig. 15 et 15 *a*).

Les fragments de fil de bronze (fig. 7, *a*, *b*, *c* et *d*) sont des restes de boucles d'oreilles détruites.

Le bracelet de fer (fig. 4), profondément attaqué par la rouille et par suite déformé, ressemble par la forme et la grandeur aux bracelets, d'ailleurs mieux conservés, qui ont été retirés d'un tombeau à ciste de pierres du même cimetière (voy. pl. haut, page 85, Pl. XVIII, fig. 5, 7, 12 et 20 *b*).

La boule en os (fig. 3, 3 *a* et 3 *b*) est un objet qui est encore seul en son genre parmi les nombreux restes des tombeaux à incinération de la Prusse royale. Cette boule est à moitié endommagée. On peut y voir deux ouvertures coniques à extrémités aigües retournées sur elles-mêmes (*m* et *n*). Pour l'ensemble, la partie reproduite par le dessin donne une forme ovale ayant dans le sens de son plus grand axe 37, et dans celui de l'autre 28 *mm* (fig. 3 *b*). En prolongeant les lignes des ouvertures, on con-

zuje się, że były one wiercone z dwóch przeciwnych końców w kierunku osi dłuższej owalu w ten sposób, że końcami ostrzeźmi rozmijały się w środku gałki ($m - m$ i $n - n$ figury 3 b). Dla braku uszkodzonej części, na pierwszy rzut oka, wyrób ten wydaje się zagadkowym, użytku niewiadomego. Rozpatrzywszy się jednakże starannie, nie trudno się przekonać, iż stanowił on ozdobę kościaną, uzupełniającą wyżej opisaną bransoletę żelazną (fig. 4). Dwa przeciwległe sobie, wzdłuż gałki idące otwory stożkowate ($m - m$ i $n - n$), służyły do zapuszczenia w nie dwóch przeciwnych końców bransolety w ten sposób, jak to w rysunku schematycznym wyobraża figura 5 téjże tablicy.

Oba opisane groby podkloszowe tego cmentarzyska znajdowały się w południowej jego części, pomiędzy grobami kamiennymi skrzynkowymi i w kilkometrowej od nich odległości. Że zaś cmentarzysko to było już w czasach dawniejszych nieraz plondrowane, przeto, o stosunku jego grobów podkloszowych do skrzynkowych, pod względem ich rozmieszczenia, nie dokładnego powiedzieć teraz nie można.

5. Zalesie (Tabl. XXXIX).

W Zalesiu, stanowiącym folwark majątku pluskowęskiego, groby podkloszowe znalazłem w dwu miejscach, wśród kamieni ustawianych, odkrytych w lesie, po obu stronach drogi wiodącej ztąd do Zelgna. Opis szczegółowy układu i budowy tych kamieni ustawianych należy do właściwego o nich rozdziału (Rozdz. IV), a widok zewnętrzny, rzut poziomy i przekrój pionowy jednego z tych miejsc, wyobrażają figury 1—3 tablicy XXXIX. Trzy groby podkloszowe znajdowały się pomiędzy głazami większej okrągłej kupy kamieni (A) w punktach oznaczonych przez K^I , K^{II} , K^{III} , a jeden grób (K), w kupie mniejszej (B). Wszystkie te groby, ciężarem leżących na nich brył kamiennych i korzeniami porośniętych pomiędzy temi głazami drzew, były do tego stopnia zniszczone, że nietylko jakiegobądź odtworzenie kształtów naczyń grobo-

state qu'elles ont été faites des deux extrémités opposées du plus grand axe, de telle sorte que ses deux pointes se croisaient au milieu de la boule ($m - m$ et $n - n$ de la fig. 3 b). A cause de la partie manquante, cette pièce, au premier coup d'oeil, paraît énigmatique, d'un usage inconnu. Cependant, si on l'examine plus attentivement, il n'est pas difficile de se convaincre, que c'était un motif d'ornement, complétant le bracelet de fer décrit plus haut (fig. 4). Les deux ouvertures coniques opposées qui s'entrecroisent ($m - m$ et $n - n$) servaient à l'introduction, pour fermer le bracelet, des deux pointes de celui-ci, de la manière représentée par la fig. schématique (fig. 5) de la même planche.

Les deux tombeaux sous-cloches que nous venons de décrire se trouvaient dans la partie sud du cimetière, parmi des tombeaux-caisse et seulement à quelques mètres de ceux-ci. Que d'ailleurs ce cimetière ait été plus d'une fois bouleversé dans les temps anciens, notamment en ce qui concerne les relations et l'association des deux sortes de tombeaux, à cet égard nous ne pouvons rien dire pour le moment.

5. Zalesie (Pl. XXXIX).

A Zalesie (ferme de Pluskowęsy), j'ai trouvé des tombeaux sous-cloche en deux endroits, au milieu de pierres dressées, découvertes dans le bois des deux côtés du chemin conduisant de là à Zelgno. La description particulière de ces pierres dressées appartient à un chapitre spécial (Chap. IV), et la vue extérieure, la coupe horizontale et verticale de l'un de ces endroits sont représentés fig. 1—3 de la pl. XXXIX. Trois tombeaux sous-cloches se trouvaient parmi les blocs du plus grand amas de pierres (A), aux points désignés par les lettres K^I K^{II} K^{III} et un tombeau (K), — dans l'amas du plus petit (B). Tous ces tombeaux, sous le poids des blocs de pierres et des racines des arbres poussés à travers, étaient à tel point anéantis qu'il était impossible non-seulement de se représenter la forme des vases funéraires, mais même de bien com-

wych, lecz nawet dokładne wyrozumienie sposobu ich ustawienia wśród owych kamieni, było niemożliwem. To tylko dało się spostrzedz, że wszystkie naczynia grobowe tego miejsca były rozmiarów drobnych, mniej więcej podobnych do rozmiarów naczyń wydobytych z wyżej opisanych kręgów kamiennych w Gościeradzu (str. 128).

Zbadanie drugiego w téjże miejscowości kręgu kamiennego dało takie same, niedokładne wypadki.

Odkrycie zatem pluskowęskich grobów podkloszowych ustala ten jedynie fakt, że zabytki te umieszczane bywały wśród owych kolisto pod ziemią ułożonych kup kamieni. W miejscach rozstawienia grobów w owych kupach, jak to widać z ich rzutu poziomego i przekroju pionowego (Tabl. XXXIX, fig. 2 i 3), nie można się dopatrzeć żadnego stosunku prawidłowego, ani symetrii względem kształtów i układu samych kamieni.

Oprócz opisanych tu miejscowości, w których sam odkryłem i badałem groby podkloszowe, istnienie tych zabytków w obrębie Prus Królewskich znane mi jest jeszcze w Dzwirsnie (pow. toruński) i w Bzowie (pow. świecki). Z Dzwirsna bowiem pochodzi jeden wspaniały i dobrze zachowany klosz, który, w muzeum *Copernicus-Verein*, w Toruniu, przechowują pod nazwą wielkiej urny¹⁾, a o którym już wyżej wspominałem; w Bzowie zaś natrafił na tego rodzaju grób podczas swych badań p. FŁORKOWSKI, o czém wiadomość podał on w wychodzącej w Grudziądzu gazecie miejscowej „*Der Gesellige*“²⁾.

Groby zatem podkloszowe, w granicach Prus Królewskich, wykryte już zostały na prawém i na lewém wybrzeżu dolnej Wisły. Na obu téż tych wybrzeżach występują one wszędzie w rozmaitym, lecz zawsze widocznie ściśłym związku archeologicznym z grobami kamiennymi skrzynkowými, oraz z kamieniami ustawianými.

¹⁾ Ob. Nr 85 katalogu tych zbiorów.

²⁾ Ob. Nr 80 tego pisma za rok 1876.

prendre leur disposition au milieu de ces pierres. On a pu seulement se rendre compte que tous les vases funéraires de cet endroit étaient de petite dimension, plus ou moins semblables sous ce rapport aux vases que nous avons trouvés en cercles de pierres de Gościeradz décrits plus haut (page 128).

Les fouilles du second emplacement de cercles des pierres de cet endroit n'ont donné que des résultats aussi incomplets.

De la découverte de ces tombeaux il résulte uniquement ce fait, que ces monuments étaient placés au milieu d'amas de pierres disposés circulairement dans le sol. Aux endroits où les tombeaux ont été engagés dans l'amas, comme on peut le voir d'après la coupe horizontale et verticale (Pl. XXXIX, fig. 2 et 3), il est impossible de reconnaître aucun rapport réel, ni aucune symétrie dans la forme et la disposition des pierres elles-mêmes.

Indépendamment des emplacements décrits ici, où j'ai moi-même découvert et fouillé des tombeaux sous-cloche, je connais l'existence de monuments semblables dans les limites de la Prusse Royale, à Dzwirsnno (district de Thorn) et à Bzowo (distr. de Świeć). De Dzwirsnno provient une grande et magnifique cloche qu'au musée de *Copernicus-Verein*, à Thorn, on conserve, sous le nom de grande urne¹⁾, et dont j'ai déjà parlé plus haut, et l'existence de ce genre de tombeau à Bzowo a été constaté par les fouilles de Mr FŁORKOWSKI, qui en a donné la relation dans la Gazette „*Der Gesellige*“, paraissant à Grudziądz (Graudenz)²⁾.

Donc, les tombeaux sous-cloche ont été déjà découverts en Prusse royale sur les deux rives de la basse Vistule. Sur ces deux rives ces monuments se montrent dans un rapport variable, mais toujours évidemment très-étroit avec les tombeaux à cistes de pierres et les pierres dressées.

¹⁾ V. le Nro 85 du catalogue de cette collection.

²⁾ Voy. le Nro 80, de 1876 de cette publication.

Po za granicami Prus Królewskich istnienie grobów podkloszowych znane jest na szerokiej przestrzeni na wschód od téj krainy. Według wiadomości dostarczonych mi z miejsca, groby te znaleziono w Ostrowiu, w pow. lipnowskim (gub. Płocka). Dalej ztąd, w Smoszewie (w Zakroczymskiem), prof. A. PAWIŃSKI natrafił na zabytki te nad brzegiem Wisły i badał je w r. 1877. W miejscowości téj, klosze tego rodzaju grobów mają dochodzić do 1½ metra wysokości.¹⁾ Dalej ztąd ku południowi, na lewém wybrzeżu Wisły środkowój, groby podkloszowe znajdują się pomiędzy Warszawą a Wilanowem. W téj bowiem okolicy, na wzgórzu piaszczystém, przy forcie Nr 9. natrafił na nie, w głębokości ½ m od powierzchni, w r. 1883, prof. SAMOKWASOW. Rozkopał on i zbadał tu znaczną ilość tego rodzaju grobów, a z wykopaliska tego, jeden okazały, najzupełniej całkowity i dobrze zachowany klosz oglądałem w jego zbiorze prywatnym w Warszawie w r. 1886. Przechodząc na brzeg prawy środkowój Wisły, groby podkloszowe odkrył jeszcze w r. 1870 ś. p. J. ZAWISZA na cmentarzysku w Grochowie pod Warszawą i opisał w artykule „Poszukiwania archeologiczne“ (ob. *Biblijot. Warsz.*, T. IV; Warszawa 1871; Zesz. Październ., str. 43 — 48). Z rysunku dołączonego do tego artykułu (str. 48 fig. 9), a wyobrażającego sposób urządzenia tego rodzaju grobów na cmentarzysku grochowskiém, okazuje się, że, tak pod tym względem, jako też i pod względem kształtu i wy-

¹⁾ Wiadomość o badaniach prof. A. Pawińskiego na cmentarzysku smoszewskiem drukowaną nie była; posiadam ją udzieloną mi przez szan. Profesora w liście jego z d. 12 Czerwca r. 1878: „Rozkopałem cmentarzysko“ (w Smoszewie) „w Październiku r. 1877. Składało się ono z kilkunastu grobowisk pod kamieniami niewielkiemi. Z powodu stoczystej ku Wiśle powierzchni, wody zmyły wierzchnią warstwę, w skutek czego urny były nadpsute. Te zaś co głębiej się ukrywały, miały na sobie wielkie dzwony z gliny dość grubej, — robota mniej staranna. Wysokość dzwonu jednego dochodziła do 1½ metra. W całości wydobyto tylko jeden z wielkich dzwonów.“

En dehors des limites de la Prusse royale, on connaît des tombeaux sous-cloche sur une grande étendue à l'est de ce pays. D'après les renseignements qui m'ont été fournis de l'endroit même, on en a trouvé à Ostrowie, dans le district de Lipno (gouv. de Płock). Plus loin au-delà, à Smoszewo, près de Zakroczym, le prof. A. PAWIŃSKI en a rencontré sur les bords de la Vistule et les a fouillés en 1877. En cet endroit les cloches des tombeaux devaient atteindre un mètre et demi de haut.¹⁾ Plus loin encore, vers le sud, sur la rive gauche de la Vistule moyenne, des tombeaux sous-cloches se trouvent entre Varsovie et Wilanowo. En cet endroit, sur une hauteur sablonneuse, près du fort N° 9, le prof. SAMOKWASOW en a rencontré en 1883, à la profondeur d'un demi-mètre de la surface. Il a déblayé et étudié un assez grand nombre de ce genre de tombeaux et de cette fouille j'ai vu dans sa collection particulière, à Varsovie, en 1886, une cloche magnifique, absolument entière et bien conservée. Du côté de la rive droite de la Vistule moyenne, J. ZAWISZA a découvert encore en 1870 des tombeaux sous-cloche, au cimetière de Grochowo près de Varsovie, et les a décrits dans l'article: „Recherches archéologiques“ (v. *Bibliotheka Warszawska* T. IV. — Varsovie 1871; fascicule d'Oct., p. 43—48). Du dessin joint à l'article (p. 48. fig. 9), et représentant la construction de ce genre de tombeaux du cimetière de Grochowo, il résulte que, sous ce

¹⁾ La relation des fouilles du Prof. Pawiński dans le cimetière de Smoszewo, n'a pas été imprimée. L'honorable professeur me l'a communiquée dans sa lettre du 12 juin 1878: „J'ai fouillé le cimetière (de Smoszewo) en Octobre 1877. Il se composait d'un certain nombre de tombeaux au-dessous de pierres assez petites. Par suite de la déclivité de la surface vers la Vistule, les eaux ont remanié la couche supérieure du sol et détérioré les urnes. Mais celles qui étaient situées plus profondément, avaient par dessus elles, de grandes cloches d'une argile assez grossière et d'un travail moins soigné. La hauteur d'une des cloches atteignait 1 m et ½. On n'a retiré qu'une de ces grandes cloches dans son entier.“

robu składających je naczyń grobowych, są one zupełnie identyczne z opisanymi grobami Prus Królewskich. W pobliżu tej samej miejscowości, w okolicy Pragi Warszawskiej, odkrył i badał także same groby podkloszowe, w r. 1879—1880, Dr. KRYŻE.¹⁾ Dalej jeszcze na południe od tych stron, groby podkloszowe, odkryto w Rędzyńskim nad r. Świdrem. Badał je tam i opisał Dr L. DUDREWICZ w r. 1882.²⁾ Jeden z kloszów wydobytych w całości z tego cmentarzyska wyobrażony przez autora w rysunku, przyozdobiony jest w pobliżu otworu dwoma rzędami ostro wygniatanych dołków.³⁾

Nakoniec, jednocześnie z drukiem niniejszego zeszytu, sam badając w r. 1887 cmentarzysko z grobami kamiennymi skrzynkowymi w Łochyńsku, wsi położonej w Piotrkowskim (na lewém wybrzeżu Wisły), o 1 klm. od Rosprzy (stac. kol. żel. warsz.-wied.), znalazłem tam także dwa groby podkloszowe. Wielce godném tu uwagi jest to, że groby te znajdowały się nie, jak zwykle, pomiędzy grobami skrzynkowymi, lecz wewnątrz ich, co się dotychczas po raz dopiero pierwszy przytrafiło.

Z dwóch tych grobów jeden był w stanie zrujnowanym; drugi zaś zachowany został całkowicie.

Rzut poziomy i przekrój pionowy tego wielce interesującego grobu całkowitego wyobrażają drzeworyty Nr 21 i 22. Zbudowany on był na wzór zwykłych grobów kamiennych skrzynkowych. Ścianki jego złożone były z niewielkich płytek kamiennych, jakich użyto do budowy kilkudziesięciu innych grobów skrzynkowych tego cmen-

¹⁾ Wykopalisko Dra Kryżego z pod Pragi warsz., zawierające naczynia z kilku grobów podkloszowych, w skutek ofiarności badacza, stanowi dziś własność Akademii Umiejętności w Krakowie i znajduje się w Dziale IV jej zbiorów przedhistorycznych. Z naczyń tych okazuje się także zupełna identyczność tych grobów podkloszowych z grobami tego rodzaju Prus Królewskich.

²⁾ Ob. Artykuł: „Wycieczka nad Świder“ (Wiadomości Archeol. T. IV. Warszawa 1882, str. 66).

³⁾ Ob. Fig. 13 i 14 zamieszczone w tekście tego samego artykułu.

rapport comme sous celui de la forme et du travail des vases funéraires, ils sont entièrement identiques aux tombeaux décrits de la Prusse royale. Dans le voisinage du même endroit, aux environs de Praga de Varsovie, le Dr KRYŻE a découvert et étudié de semblables tombeaux sous-cloche en 1879—1880.¹⁾ Plus loin, au sud de ces endroits, on en a encore trouvé à Rędzyńskie sur la Świder. Le Dr L. DUDREWICZ les a étudiés et décrits en 1882.²⁾ L'une des cloches, déterrées en entier dans ce cimetière, représentée par l'auteur en dessin, est ornée près de l'ouverture de deux rangs de creux imprimés.³⁾

Enfin, en même temps que nous publions ce fascicule, pendant mes fouilles en 1887 du cimetière à tombeaux-caisses de Łochyńsko, village situé dans le département de Piotrkow (rive gauche de la Vistule), à l'est de Rosprza (stat. de chemin de fer de Varsovie à Vienne), j'ai trouvé là aussi deux tombeaux sous-cloche. Ils méritent d'autant plus notre attention, qu'ils ne se trouvaient pas comme à l'ordinaire, parmi les tombeaux-caisse, mais au-dedans de ceux-ci, ce qui ne s'est rencontré que cette fois-là.

De ces deux tombeaux, l'un était détruit, et l'autre se trouvait dans un état entièrement conservé.

La projection horizontale et la coupe verticale de ce tombeau intact qui nous intéresse le plus, sont représentées par les gravures N°s 21 et 22. Il était construit dans le genre de tous les autres tombeaux-caisse ordinaires. Ses parois se composaient de petites dalles de pierre, usitées généralement pour la construction de

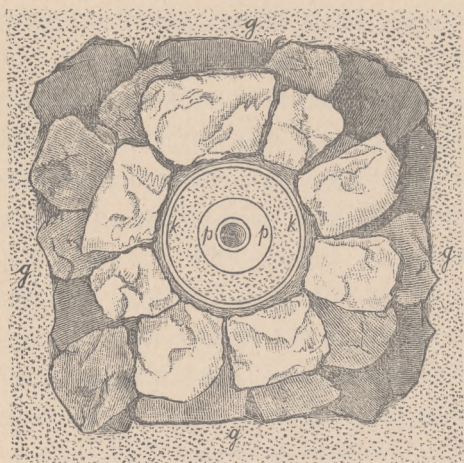
¹⁾ Le produit des fouilles du Dr KRYŻE à Praga, comprenant les vases de quelques tombeaux sous-cloche, par suite de l'offre qu'il en a faite, est devenu la propriété de l'Académie des sciences de Cracovie et se trouve dans la IVe division de ses collections préhistoriques. Ces vases prouvent aussi la complète identité de ces tombeaux sous-cloche avec les tombeaux du même genre de la Prusse royale.

²⁾ Voy. l'article: „Excursion sur la Świder“ (Nouvelles archéol. T. IV, Varsovie 1882, p. 66).

³⁾ Voy. fig. 13 et 14, intercalée dans le texte du même article.

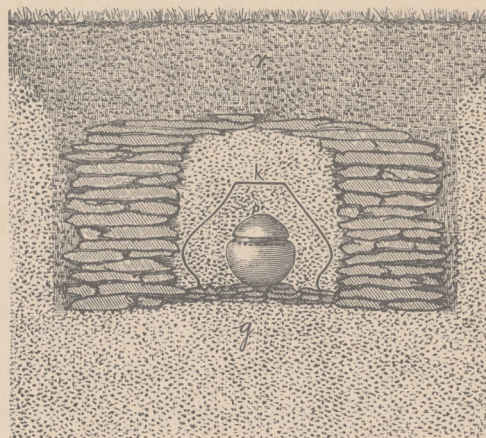
tarzyska. ¹⁾ Długość jego, wynosząca 0.70 m, równała się jego szerokości, a głębokości miał

quelques dizaines de tombeaux - caisse de ce même cimetière. ¹⁾ La longueur, égale à sa lar-

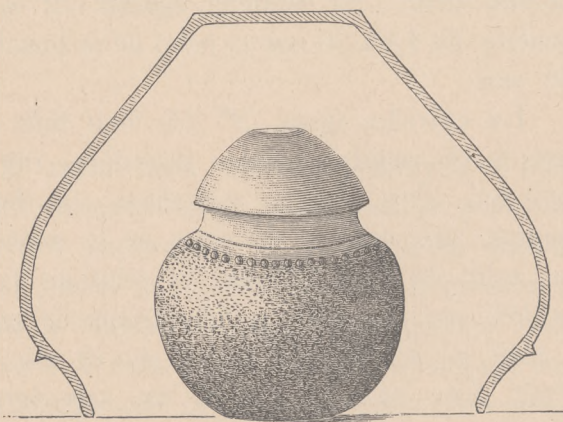
Nr 21.

- p. p.* Popielnica (Urne).
k. k. Klosz (Cloche).
g. g. Grunt nieruszony (Sol intact).

Nr 22.

- p.* Popielnica (Urne).
k. Klosz (Cloche).
r. Grunt kopany (Sol remué).
g. Grunt nieruszony (Sol intact).

Nr 23.

Nr 24.

on 0.60 m. Ztąd, kształt tego grobu podobny był do małej studzienki. Wewnątrz grobu, bezpośrednio na dnie wyłożonym drobnymi kamyczkami (Nr 22), stała popielnica grobowa (*p*) z po-

geur, était de 0.70 m et la profondeur de 0.60 m. C'est pourquoi, il ressemblait à un petit puits. A l'intérieur de ce tombeau, immédiatement sur la paroi du fond à petits cailloux (N^{ro} 22), se

¹⁾ Cała okolica Łochyńska, pomiędzy miejscowemi głazami narzutowemi nie posiada wogóle płyt kamiennych wielkich. Wszystkie więc groby kamienne skrzynkowe cmentarzyska łochyńskiego, których zbadałem przeszło dwadzieścia, zbudowane były z płytek małych. Ten sam sposób budowy spostrzegłem i na innym takimże cmentarzysku téj okolicy, badaniem przemennie w Bęczkowicach, wsi odległej od Łochyńska o dwie mile na południe.

¹⁾ Toute la contrée de Łochyńsko, parmi ses blocs ératiques, ne possède pas en général de dalles en pierre de dimension grandes. Par conséquent, tous les tombeaux - caisse du cimetière de Łochyńsko, dont j'ai fouillé plus d'une vingtaine, étaient construits de petites dalles. J'ai remarqué ce même genre de construction dans un autre cimetière de ce pays que j'ai fouillé dans le village de Bęczkowiec, situé à deux lieues au sud de Łochyńsko.

krywą, napelniona kośćmi i przykryta okazałym kloszem (*k*).

Wszystko to zasypane było piaskiem i grób przykryty małymi płytkami kamiennymi.

Popielnica tego grobu (drzeworyt Nr 23) niczem się nie różniła od typu popielnic wszystkich innych grobów kamiennych skrzynkowych. Miała ona wysokości 224 *mm*, średnicy brzuszca 265 *mm*, średnicy otworu 165 *mm* i średnicy dna 130 *mm*. Największa szerokość jej brzuszca była na wysokości 12 *cm*. Wyrobiona z masy glinianej pospolitej, z domieszką tłuczonego granitu, powierzchnię miała czerwoną, dość chropawą na brzuszcu, a gładzoną na szyi, u spodu której przyozdabiał to naczynie obiegający w około szereg palcem wyciskanych, okrągławych dołków. Pokrywa tej popielnicy czapkowata, z dnem płaskim, całkiem gładka, jednakowego z nią koloru, miała wysokości 72 *mm*, średnicy dna 66 *mm* i średnicy otworu 180 *mm*.

Klosz (drzeworyt Nr 24), wyrobiony także z masy glinianej dość grubej, chropawy, z szyją gładzoną, koloru czerwonego, miał wysokości 420 *mm*; średnicy w brzuszcu 558 *mm*, średnicy dna 175 *mm* i średnicy otworu 420 *mm*. Największa wydętość jego brzuszca leży w odległości 14 *cm* od krawędzi otworu. Jest to zatem naczynie szerokie i okazałe.

Całe uporządkowanie opisanego grobu podkloszowego, oraz charakter wyrobu składającej jego ceramiki, stwierdza ostatecznie to przekonanie, jakie wypowiedzieliśmy już wyżej pod względem archeologicznego i chronologicznego stosunku grobów podkloszowych do cmentarzy grobów kamiennych skrzynkowych.

Jakkolwiek tedy, i w granicach samych Prus Królewskich, i poza ich granicami, niezbyt jeszcze liczne mogliśmy przytoczyć miejscowości, w których groby podkloszowe dotychczas odkryto, to z tego wszakże, co już dziś o nich wiemy, widać, że zabytki te, w ogóle występują tu i ow-

trouvaient une urne cinéraire avec son couvercle (*p*), rempli d'os et couverte avec une belle cloche (*k*). Tout cela se trouvait sous le sable et le tombeau était fermé par des petites dalles de pierre.

L'urne de ce tombeau (gravure N° 23) ne se différait en rien du type des urnes cinéraires de tous les autres tombeaux - caisse. Elle avait 224 *mm* de hauteur, 265 *mm* de diamètre dans sa panse, 165 *mm* de diamètre dans sa bouche et 130 *mm* du fond. La plus grande largeur de sa panse était à la hauteur de 12 *cm*. Faite d'une masse argileuse bien ordinaire et avec une mélange de granit brisé, cette urne avait la surface rouge et rugueuse à la panse, et unie sur le col, au dessous duquel on remarquait une rangée de creux ronds, imprimés avec le doigt. Son couvercle, en forme de bonnet, et à fond aplati, tout uni, avait le même couleur que son urne. Sa hauteur égalait 72 *mm*, le diamètre du fond 66 *mm* et celui de la bouche, --- 180 *mm*.

La cloche (grav. N° 24) était faite aussi d'une masse argileuse assez grossière, rugueuse à col uni, d'un couleur rougeâtre. Sa hauteur comptait 420 *mm*, le diamètre de la panse 558 *mm*, celui du fond 175 *mm* et celui de la bouche 420 *mm*. La plus grande largeur de sa panse était à la distance de 14 *cm* de son bord. C'était donc par conséquent un vase large et imposant.

Toute la disposition de ce tombeau sous-cloche, ainsi que le caractère du travail de sa céramique, confirme définitivement notre opinion exprimée plus haut sous le rapport du caractère archéologique et chronologique des tombeaux sous-cloche relativement aux cimetières des tombeaux à caisse en pierres.

En définitive, dans les limites de la Prusse royale et en dehors, nous n'avons pas encore pu citer un très grand nombre d'endroits où des tombeaux sous-cloche ont été découverts. De ce que nous savons déjà d'eux aujourd'hui cependant, il résulte que ces monuments apparaissent

dzie na całej rozległej przestrzeni wyżej przez nas określonego obszaru, zajętego grobami kamiennymi skrzynkowymi (ob. Tabl. XXIX). Na całej też tej przestrzeni występują one wszędzie z jednakowymi cechami charakteryzującymi je tak pod względem archeologicznym, jako też i paleoetnologicznym. Nie może ulegać wątpliwości, że ilość tych zabytków jest nierównie większa od dotychczas poznanej, i że, niemal każde cmentarzysko z grobami kamiennymi skrzynkowymi może zawierać w sobie i groby podkloszowe. Że zaś nie odkryto ich dotychczas w większej ilości, to powodem tego jest, między innymi, i to, że nie jest zbyt łatwym wyszukanie zabytku tego rodzaju, który na powierzchni gruntu nie ma żadnej oznaki, a wewnątrz ziemi, żadnej osłony kamienną, zdradzającej jego obecność, jaką n. p. mają liczniej odkryte groby kamienne skrzynkowe.

W zestawieniu faktów wynikłych z opisanych dotychczasowych badań grobów podkloszowych i w porównaniu ich z wynikami otrzymanymi z badań poprzednio opisanych grobów kamiennych skrzynkowych, oraz grobów mogił kamiennych, szczególnie wybitnie występuje przed nami odmienność zewnętrznej formy tych grobów od tamtych, a z drugiej strony, — zupełna zgodność z nimi pod względem zasadniczej treści obrzędu pogrzebowego. Odmienność zewnętrznej ich formy polega, jak widzieliśmy, na użyciu w nich, zamiast skrzynki kamienną, osobnego naczynia glinianego (klosza), przeznaczonego dla ostatecznej osłony popielnic zawierających szczątki palonych kości ludzkich. Zgodność zaś w ogólnym, zasadniczym charakterze obrzędu pogrzebowego wszystkich tych zabytków, ujawnia się w spaleniu w sposób jednaki zwłok zmarłego i w przechowaniu pozostałych po nich szczątków w takim samym co do kształtu, wyrobu i sposobu nawet ustawienia w ziemi *ossuarium*, czyli popielnicy grobowej. Do tych, tak nader wybitnych właściwości archeologicznego charakteru

en général çà et là sur une partie étendue des espaces décrits par nous plus haut, occupés par les tombeaux - caisse (voy. Pl. XXIX). Dans tous ces endroits ils se montrent avec les mêmes caractères qui les distinguent sous le rapport archéologique comme sous le rapport paléoethnologique. On ne peut douter que le nombre de ces monuments ne soit incomparablement plus grand que celui de ceux que nous connaissons jusqu' à présent, et que presque chaque cimetière de tombeaux - caisse doit contenir aussi des tombeaux sous - cloche. Que cependant on n'en ait pas découvert jusqu'à présent un plus grand nombre, cela résulte de plusieurs causes et de celle-ci surtout qu'il n'est pas facile de rechercher ce genre de monuments, que rien ne signale à la surface du sol et que, dans le sol même, aucune pierre ne protège en trahissant sa présence, comme cela arrive par exemple pour les tombeaux-caisse.

Dans l'exposé des faits qui résultent des fouilles jusqu'à présent décrites des tombeaux sous-cloche, et dans leur comparaison avec les résultats des fouilles des tombeaux à cistes de pierres et des tombeaux sous tumulus, nous voyons avec une netteté particulière la forme extérieure de ces derniers se transformer chez les autres. Nous voyons aussi que tous ont entre eux une entière conformité au point de vue du caractère essentiel des cérémonies funéraires. Le changement de leur forme extérieure consiste, comme nous l'avons remarqué, dans l'usage au lieu de caisses de pierres, d'un vase d'argile (d'une cloche), pour recouvrir définitivement les urnes renfermant les restes calcinés d'os humains. L'analogie fondamentale du caractère funéraire de ces monuments, se montre dans la façon unique d'incinérer les dépouilles du mort et dans la conservation des restes dans un *ossuarium* ou une urne cinéraire semblable sous le rapport de la forme, du travail et même de la disposition en terre. A ces particularités du caractère archéologique de ces monuments, il faut joindre d'autres faits non

tych zabytków, dołączyć należy niemniej także wybitnie występujące liczne oznaki, wskazujące, że groby podkloszowe, znajdujące się zawsze tylko na ementarzyskach grobów kamiennych skrzynkowych, pomiędzy temi grobami, a nawet w samych tych grobach (Łochyńsko, — str. 138) i wśród kamieni ustawianych, ściśle są ze wszystkiemi temi zabytkami związane nie tylko co do miejsca i przestrzeni, lecz nawet co do czasu ich powstania, budowy, urządzenia (Brachnówko), a wreszcie i co do zgodności charakteru znalezionych w nich wyrobów współczesnego im kunsztu. Opierając się na tém wszystkiém, ostatecznie o zabytkach tych orzec będziemy mogli:

Groby podkloszowe, będąc zabytkami obrzędów pogrzebowych, tak samo ciepalszych jak i mogiły kamienne, oraz groby kamienne skrzynkowe, są zarazem, pod względem archeologicznym, zupełnym tych zabytków równoważnikiem, mającym odmienną tylko formę zewnętrzną.

Odmiennosc tej ich formy polega jedynie na użyciu odmiennej ostatecznej osłony grobowej, t. j. klosza glinianego, który, użyty zamiast kamiennej skrzynki, nie zmienia w niczem charakteru zasadniczego samego obrzędu pogrzebowego.

Mając na względzie tak ścisłe łączenie się grobów podkloszowych z grobami kamiennymi i z kamieniami ustawianymi na jednych wspólnych ementarzyskach, jednoczesność ich budowy i urządzenia na tych ementarzyskach, oraz wspólny obszar ich szerzenia się, a nakoniec, dostatecznie ujawnioną zupełną zgodność archeologicznego charakteru wydobytych ze wszystkich wogóle tych zabytków wyrobów kunsztu tak miejscowego, jako też i obcokrajowego, w opisanych grobach podkloszowych uznać musimy i pod względem paleoetnologicznym zabytki tej samej epoki i tych samych ludów, po których pozostały nam współczesne z niemi groby kamienne skrzynkowe, oraz, nieco dawniejsze od nich mogiły kamienne. Użycie zaś właściwej tym grobom odmiennej formy przy grzebaniu ciał, przypisać należy zwyczajowi

moins significatifs et qui prouvent que les tombeaux sous - cloche qui se trouvent toujours dans les cimetières de tombeaux - caisses en pierre, entre ces tombeaux et jusque dans certains d'entre eux (Łochyńsko, p. 138) et parmi des pierres dressées, sont en rapport étroit avec ces monuments non seulement par la position et la surface qu'ils occupent, mais encore par l'époque de leur construction et de leur arrangement (Brachnówko), et enfin par la similitude des objets de l'art contemporain qu'ils renfermaient. Nous appuyant sur tout cela, nous pourrions nous prononcer définitivement sur les tombeaux sous - cloche, de la manière suivante:

Les tombeaux sous-cloche sont des monuments des cérémonies funéraires de l'incinération des morts, comme les tumulus de pierres et les tombeaux - caisses; ils sont absolument comparables à ces derniers sous le rapport archéologique, tout en ayant seulement une forme extérieure différente.

La différence de cette forme consiste uniquement dans l'emploi d'un autre genre de couvercle pour le scellement du tombeau, dans l'emploi de la cloche d'argile, laquelle, en tenant lieu du ciste en pierre, ne change en rien le caractère fondamental du monument funéraire lui-même.

En égard à cette relation si étroite des tombeaux sous - cloche avec les tombeaux - caisse et les pierres dressées dans des cimetières communs, à la contemporanéité de leur construction et de leur disposition dans ces cimetières, à leur présence simultanée sur toute l'aire qu'ils occupent et enfin, à l'entière conformité assez manifesté du caractère archéologique de tous les objets recueillis dans ces monuments, qu'ils soient d'un art local ou d'un art étranger; en égard à tout cela, nous devons reconnaître qu'au point de vue paléoethnologique, ces monuments appartiennent à l'époque même et aux peuples qui nous ont laissé les tombeaux - caisses contemporains et les tumulus un peu plus anciens. Mais, dans l'application du genre de fermeture qui les distingue, il faut voir l'existence d'habitudes relevant

używania odmiennych ceremonij pogrzebowych przy chowaniu pewnych tylko osób wyjątkowego stanowiska towarzyskiego, jak n. p. osób stanu duchownego, rycerskiego i t. p., lecz żyjących w tém samym społeczeństwie, w téj saméj epoce i na téj saméj przestrzeni co i osoby grzebane w grobach kamiennych skrzynkowych i w mogiłach kamiennych.

d'un cérémonial funéraire réservé pour certaines personnes d'une condition sociale exceptionnelle, telles que les prêtres, les chevaliers, etc. mais vivant cependant dans la même société, à la même époque et sur le même territoire que les gens enterrés dans les tombeaux-caisses et sous les tumulus de pierres.

ROZDZIAŁ IV.

Kamienie ustawiane.

Stojący kamień jeden, odosobniony, albo też zbiór wielu kamieni, ułożonych w pewne figury, grupy, kupy, ściany i t. p. prawidłowe albo też nieforemne kształty, ustawione bądź na powierzchni gruntu, bądź też ukryte w ziemi, w pewnym celu pamiątkowym, czy też religijnym, nazywamy w ogóle kamieniami ustawianými.

W Prusiech królewskich tego rodzaju pomniki licznie są rozsiane po całej przestrzeni kraju, a wszelkie, dotychczas poznane ich rodzaje, pod względem sposobu ich urządzenia, podzielić można najprzód na dwie główne, zasadnicze kategorie:

A. Kamienie ustawiane na powierzchni i:

B. Kamienie ustawiane w ziemi,—
podziemne.

W obu tych kategoriach tego rodzajuabytków, pod względem układu kamieni, które je składają, odróżnić możemy wybitnie pewne ustalone, prawidłowe, lub nieforemne kształty, mianowicie:

W kamieniach ustawianych na powierzchni dają się spostrzegać przeważnie liczne formy prawidłowe, jakoto:

1. Głazy odosobnione (zwyczajne lub legendowe), wcale nieobrabiane, lub też dołkowane.
2. Trójki.
3. Kręgi.
4. Trójkąty.
5. Czworoboki.

CHAPITRE IV.

Pierres dressées.

Nous appelons pierres dressées, les pierres posées isolément, ou les agglomérations de pierres disposées suivant certaines figures, en groupes, en tas, en murs, etc., soit régulièrement, soit irrégulièrement, soit à la surface du sol, soit dans le sol même, dans un but commémoratif ou religieux.

Dans la Prusse royale, les monuments de ce genre sont disséminés en grand nombre sur toute la surface du pays. Et, suivant la manière dont ils sont formés, nous pouvons diviser tous ceux qui nous sont connus jusqu'à présent en deux catégories principales:

A. Pierres dressées à la surface de la terre et:

B. Pierres dressées en terre ou sous sol.

Dans ces deux catégories de monuments et suivant l'arrangement des pierres qui les composent, nous distinguons nettement certaines formes établies régulièrement et des formes irrégulières, et notamment:

Parmi les pierres dressées à la surface, on aperçoit principalement de nombreuses formes régulières, comme:

1. Les pierres isolées, (simples ou avec légende), nullement façonnées, ou, au contraire, couvertes des creux.
2. Les groupes de trois pierres.
3. Les cercles.
4. Les triangles.
5. Les carrés.

W kamieniach ustawianych podziemnych formy są mniej od poprzednich urozmaicone, mianowicie:

1. Ściany prostolinijowe.
2. Kręgi.
3. Kupy kamienne.

Wszystkie wymienione tu formy, w których napotykałyśmy, tak na powierzchni, jako też i wewnątrz ziemi ustawiane kamienie, rzadko kiedy zdarza się widzieć w naturze oddzielnie, lecz najczęściej widzimy je w rozmaitych z sobą połączeniach. W objaśnieniach moich do Mapy archeologicznej Prus królewskich¹⁾ przytoczyłem 49 znanych mi miejscowości, w których tego rodzaju zabytki się znajdują i podałem opis ich topograficzny, t. j. całych grup i połączeń postaciowych, w jakich one, w każdej z tych miejscowości występują w naturze. W następującym zatem opisie tych zabytków, rozpoznać należy wybitne właściwości każdej postaci tych kamieni z osobna, oraz rozpoznać bliżej te ze zbadanych miejscowości, w których kamienie ustawiane, występując w połączeniu z innego rodzaju współczesnymi z niemi zabytkami przedhistorycznymi, uwydatniają właściwy sobie charakter archeologiczny, oraz stosunek ich do innych zabytków.

A. Kamienie ustawiane na powierzchni.

Ogólny charakter tej kategorii kamieni ustawianych polega, jak to już wyżej nadmieniałem, na układzie głazów w kształtach przeważnie foremnych, prawidłowych i stale powtarzających się w rozmaitych miejscowościach kraju. W szczególności zaś, posiadają one następujące cechy rodzajowe:

¹⁾ Ob. Tekst objaśniający na podstawie badań, dokonanych w latach 1875—78 (Kraków 1881), dołączony do wydawnictwa: Mapa archeologiczna Prus królewskich (Paryż 1880), str. 79—85.

Parmi les pierres dressées dans le sol, les formes ne sont pas aussi variées. Ce sont:

1. Des murs droits.
2. Des cercles.
3. Des tas de pierres.

Toutes ces formes que nous rencontrons, tant à la surface que dans l'intérieur du sol, se présentent rarement séparément dans la réalité. Mais, le plus souvent, elles s'unissent entre elles par différentes relations. Dans les éclaircissements que j'ai joints à ma carte archéologique de la Prusse royale,¹⁾ j'ai cité 49 endroits, qui me sont connus, où se trouvent des monuments de ce genre. J'en ai donné aussi la description topographique, ainsi que de leur groupement et des relations dans lesquelles ils se présentent naturellement en ces endroits. Mais dans la description suivante, il convient de reconnaître les particularités distinctives de chaque forme de ces pierres dressées séparément; il convient aussi d'étudier de plus près les emplacements où les pierres dressées, en rapport avec des monuments préhistoriques contemporains d'un autre genre, montrent le caractère archéologique qui leur est propre et celui qu'elles affectent dans leur relation avec les autres monuments.

A. Pierres dressées à la surface.

Le caractère général de cette catégorie de pierres dressées consiste, ainsi que je l'ai déjà dit plus haut, dans la disposition des pierres suivant des formes définies, remarquablement régulières et qui restent constamment les mêmes dans tout le pays. Voici spécialement, quels sont leurs caractères génériques.

¹⁾ Voy. le texte explicatif pour les recherches effectuées de 1875—1878 (Cracovie 1881), joint à la publication: Carte archéologique, de la Prusse royale (Paris 1880), p. 79—85.

I. Kamienie odosobnione (Tab. XXXII, fig. 1 i 2—5).

Kamienie tego rodzaju sąto głazy sterczące tu i ówdzie samotnie na równinach polnych w rozmaitych okolicach kraju.

Głazy takie bywają, albo zwyczajne (nieobrabiane), albo też dołkowane.

Kamienie odosobnione zwyczajne, sąto głazy, mające kształt wydłużony, mniej więcej od jednego i mniej, do dwóch metrów wysokości i 0·50—0·60 m średnicy, bez żadnych śladów obróbienia ich powierzchni ręką ludzką. Każdy z takich głazów, ustawiony zwykle końcem grubszym w ziemi, sterczy nad powierzchnią gruntu na podobieństwo kamiennego słupa, czyli niewielkiego *menhira*. Bryły kamienne, na ten cel użyte, brane były z pomiędzy tych miejscowych głazów narzutowych, które, z samej już natury, wydłużonym, słupowatym swym kształtem, najlepiej się do tego nadawały, gdyż nietylko, jak powiedziałem, nie mają one śladów obrabiania powierzchni, lecz nie widać na nich nawet śladów jakiegobądź odlupywania ich od skał większych.

Kształt typowy tego rodzaju kamienia odosobnionego wyobraża fig. 1-sza tablicy XXXII. Wątpliwym jednakże jest, czy kamienie takie, dziś samotnie stojące, ustawione były pierwotnie w znaczeniu odpowiadającym *menhirom*, czy też są one pozostałością po zrujnowanych w nowszych czasach innych figurach ustawianych, n. p. po trójkach, lub kręgach kamiennych. Przypuszczenie ostatnie wydaje mi się prawdopodobniejszym, gdyż kształt i wielkość tutejszych kamieni odosobnionych zgadza się zupełnie z kształtem i wielkością kamieni środkowych istniejących jeszcze w kraju trójek, oraz tych głazów, które stanowią środek licznych kręgów kamiennych. Ponieważ zaś w kraju nieposiadającym żadnych skał rodzimych, wszelki pożyteczny w gospodarstwie wiejskim materiał kamienny chciwie bywa przez gospodarzy użytkowany na potrzeby budowlane, ztąd też najprawdopodobniejszym jest, że liczne kręgi kamienne i trójki, mogły być z biegiem czasu użytkowane na po-

I. Pierres isolées (Planche XXXII, fig. 1 et 2—5).

Les pierres de ce genre se dressent isolément au-dessus de la surface des champs dans différents endroits du pays.

Les unes sont simples, à l'état brut, les autres sont couvertes de creux.

Les pierres isolées ordinaires sont des blocs d'une forme allongée, de près d'un mètre à deux mètres de haut et de 0·50 à 0·60 m de diamètre, et ne portent à leur surface aucune trace du travail de l'homme. Chacune d'elles, posée le gros bout en terre, se dresse au-dessus de la surface du sol à la manière d'un pilier de pierre, ou d'un petit *menhir*. Les blocs de pierre employés, ont été pris au milieu de ces blocs ératiques du pays même qui, déjà naturellement allongés et en forme de colonne, se prêtaient on ne peut mieux à cet objet; car non-seulement, comme je l'ai dit, ils ne portent aucune trace de travail à leur surface, mais encore rien n'indique qu'ils aient été, de main d'homme, détachés de roches plus volumineuses.

La fig. 1 de la planche XXXII donne la forme typique de ce genre de pierres. Cependant c'est une question de savoir si de telles pierres, qui aujourd'hui se dressent isolément, ont été élevées primitivement ainsi comme des *menhirs*, ou si elles sont le reste de monuments différents détruits dans les temps modernes, tels que les triades ou groupes de trois pierres et les cercles. L'hypothèse dernière me paraît la plus probable, car la forme et la grandeur de ces pierres isolées correspondent exactement à la forme et à la grandeur des pierres de milieu des trios de *menhirs* existant encore dans le pays, et à celles des piliers qui constituent le centre des nombreux cercles de pierres. Comme d'ailleurs il n'y a dans le pays aucune roche native, tous les matériaux de pierres bons à quelque chose dans l'économie rurale, sont ramassés avidement par les propriétaires pour les besoins de leurs constructions; il est donc très-probable que les nombreux cercles et les trios de *menhirs*

trzeby gospodarskie i po nich pozostały tylko miejscami, środkowe słupce kamienne. Tak się też stało w oczach naszych jeszcze w r. 1874 z jednym z kręgów kamiennych istniejących w Ossowie, nad brzegami Czarnéj-Wody, w powiecie starogardzkim, który rozebrany został w tym czasie na użytek, a po nim pozostał tylko, jako ślad pamiątkowy, jedyny głaz środkowy, mający wysokości około dwóch metrów i sterczący niby kamień odosobniony na podobieństwo *menhira*. Tego rodzaju głazy samotne, znajdowały się także w Odrach, w powiecie chojnickim, gdzie sterczały pomiędzy trójkami i kręgami kamiennymi. Byłyto najprawdopodobniej pozostałości takich samych zabytków już zrujnowanych, lub zużytkowanych dawniejszemi czasy.

Pomiędzy kamieniami samotnemi, czyli tak zwanemi *menhirami* różnych miejscowości w Europie, przytrafiają się i takie, do których przywiązane jest jakieś podanie ludowe, czyli legenda.

Kamienie takie zowią zwykle kamieniami legendowemi.

Do tego rodzaju kamieni w Prusach królewskich, niektórzy autorowie zaliczają ogromny głaz, stojący w okolicy wsi Belna (pow. świecki), w nadleśnictwie Osie, w miejscu odległym o 1 *klm* od Czarnéj-Wody. Do głazu tego przywiązana jest niby wiara ludu, że służył on za ołtarz ofiarny pogański, na wierzchołku którego zarzynano ofiary, a krew spływająca z tych ofiar wyżłobiła w nim stały ściek, widoczny w kształcie szerokiej i znacznie zagłębionej bruzdy, koloru krwawo-brunatnego, idącej od wierzchołka głazu do jego dołu. R. WEGNER, w dziele *Ein pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordenskomturei*,¹⁾ opisał nader szczegółowo ów głaz, uznany przez niego za ołtarz ofiarny. Toż samo, z dodatkiem liczniejszych jeszcze szczegółów, oraz licznych rysunków, podał później G. v. HIRSCHFELD w artykule *Die Steindenkmale der Vorzeit und ihre Bedeutung*.²⁾ W roku jednakże 1878, badając na miejscu ten głaz, znalazłem, że jest on prostym, naturalnym,

ont servi dans le cours des âges aux besoins des propriétaires et qu'ainsi il n'est resté d'eux par places que le pilier du milieu. C'est ce qui s'est passé sous nos yeux, encore en 1874, avec l'un des cercles de pierres à Ossowo, sur les bords de la Czarna-Woda, dans le district de Starogard: ce cercle a été démembré pour l'usage de la pierre cette année-même, et il n'est resté de lui, comme témoin de son existence, que le pilier du milieu, ayant une hauteur d'environ 2 *m* et se dressant isolément de la même façon qu'un *menhir*. Des pierres isolées de ce genre se trouvaient aussi à Odry (district de Chojnice), où ils s'élevaient au milieu de cercles de pierres et de trios de menhirs. Ce sont là très-probablement des restes de ces derniers monuments mêmes, déjà ruinés, ou dont les matériaux ont été jadis utilisés.

Parmi les pierres dressées, ou suivant le nom technique, les menhirs, de différentes régions de l'Europe, se trouvent des pierres auxquelles se rattache quelque donnée populaire, quelque légende. Elles sont appelées ordinairement pierres à légende.

Dans ce genre de pierres dans la Prusse royale, quelques auteurs rangent un énorme bloc, situé aux environs du village de Belno (distr. de Świeć), dans les bois d'Ossie, en un endroit éloigné d'un *klm* de la rivière Czarna-Woda. Le peuple est dans la croyance qu'il a servi d'autel païen pour des sacrifices, que sur son sommet on égorgeait des victimes, et que le sang de ces victimes en coulant a creusé en lui une rigole, visible sous la forme d'un large et très profond sillon, d'une couleur brune de sang qui va de son sommet à sa base. R. WEGNER, dans l'ouvrage: *Ein pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordenskomturei*,¹⁾ a décrit très en détail ce bloc qu'il reconnaît pour un autel à sacrifices. La même description, avec des détails encore plus abondants, et de nombreux dessins, a été donnée ensuite par G. v. HIRSCHFELD dans l'article: *Die Steindenkmale der Vorzeit und ihre Bedeutung*.²⁾ Cependant, en 1878, étudiant sur place ce monu-

¹⁾ Ob. *Kulturgesch. des Schwetzer Kreises*. Poznań (Posen) 1872.

²⁾ Ob. stron. 74 i 75 tomu drugiego, czasopisma: *Zeitschrift d. histor. Vereins f. den Reg.-Bez. Marienwerder*. Kwidzyn (Marienwerder) 1874.

¹⁾ Voy. *Kulturgeschichte des Schwetzer Kreises*. — Posen 1872.

²⁾ Voy. p. 74 et 75 du tome II, du périodique: *Zeitschrift d. histor. Vereins f. den Reg.-Bez. Marienwerder*. Marienwerder, 1874.

ogromnej wielkości, granitowym głazem narzutowym, niemającym żadnego gdzie bądź ręką ludzką obrobienia, a mniemana krwawa bruzda okazała się niczym innym, jak naturalną także smugą koloru rdzawo-brunatnego, pochodzącą od naturalnego wietrzenia w tym miejscu słabszych części granitu przejętego tlenkami żelaza. Gdy nadto później, wśród ludu samego owej legendy na miejscu odszukać nie mogłem, a na całym obszarze Prus królewskich nigdzie także podobne podania ludowe wcale nie istnieją, przeto podanie przytoczone do naleciałości bezskutecznych ze sfer innych odnieść wypada, a głazu owego za głaz legendowy uważać nie należy.

Kamienie odosobnione dołkowane, znane w licznych miejscowościach Europy, w Prusach królewskich niezmiernie są rzadkie. Z tego rodzaju głazów, znany mi jest jedynie tylko, odkryty przezemnie w r. 1878 i opisany w artykule moim: „Sprawozdanie z badań archeologicznych w Prusach król.“ w tymże roku,¹⁾ głaz w okolicy wsi Wilczewa w powiecie sztumskim.

Kamień ów wilczewski, sterczący samotnie na polu, w odległości $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ *klm* na północ od wsi, jest granitowym głazem narzutowym średniej wielkości, kształtu wydłużonego, mającym około 5 *m* długości, jeden mniej więcej metr szerokości i w jednym swym końcu wystający ponad poziom gruntu do wysokości 1.25 *m*. Widok tego głazu wyobraża fig. 2 tablicy XXII, w skali $\frac{1}{50}$. Na powierzchni jego znajduje się 60 okrągło wykutych dołków wielkości talara (fig. 3). Kształt tych dołków i sposób ich wykucia w rzucie poziomym i w przekroju pionowym wyobrażają w wielkości naturalnej figury 4 i 5 téżże tablicy. Wszystkie prawie te dołki są w mniejszym lub większym stopniu porośnięte mchem skalnym, w skutek czego nie wszystkie są jednakowo wyraźne (fig. 3).

¹⁾ Ob. Zbiór wiadomości do Antrop. krajowej. Kraków 1879; T. III, str. 73—81.

ment, j'ai vu qu'il n'est qu'un simple, naturel, d'une énorme grosseur, bloc ératique en granit, ne portant aucune empreinte de main d'homme, et que le fameux sillon de sang n'est rien autre chose qu'une dépression naturelle de couleur brune de rouille, provenant de la décomposition naturelle de parties plus friables en cet endroit du granit altéré par des oxydes de fer. Plus tard au surplus, au milieu du peuple lui-même, je n'ai pas pu retrouver la légende en question, et sur toute l'étendue de la Prusse royale nulle part en effet il n'existe de semblables légendes populaires. Il faut donc l'attribuer à l'action tout extérieure et sans efficacité d'un monde étranger et il ne convient nullement de classer ce bloc comme une pierre à légende.

Les pierres isolées garnies de creux (dites à bassins ou à écuelles), signalées en plusieurs endroits de l'Europe, sont excessivement rares dans la Prusse royale. En fait de pierres de ce genre je n'en connais qu'une que j'ai découverte et décrite en 1878 dans mon article: „Comptendu des recherches archéologiques dans la Prusse royale.“¹⁾ C'est une pierre des environs de Wilczewo dans le district de Sztum.

Cette pierre, qui se dresse isolément dans les champs, à la distance d'un demi ou de trois quarts de *klm* au nord du village, est un bloc ératique de granit d'une moyenne grosseur, d'une forme allongée, ayant environ 5 *m* de long, un mètre environ de large et dont la surface supérieure au plus gros bout est à 1.25 *m* de hauteur au-dessus du sol. La vue de cette pierre est représentée fig. 2 de la pl. XXXII, à l'échelle de $\frac{1}{50}$. A sa surface se trouve 60 fossettes creusées circulairement et de la grandeur d'un thaler (fig. 3). Les fig. 4 et 5 représentent en grandeur naturelle la projection horizontale et une coupe verticale de ces fossettes. Presque toutes sont recouvertes plus ou moins de la mousse de la roche, d'où résulte qu'elles ne sont pas toutes également distinctes (fig. 3).

¹⁾ Voy. Recueil de matériaux pour l'Anthropologie du Pays. Cracovie 1879; t. III, p. 73—81.

2. Trójki (Tabl. XXXII, fig. 6).

Trzy rzędem postawione kamienie, z których środkowy bywa zwykle wyższy od bocznych, nazywamy trójkami.

Trójki takie znajdowano dawniej w kraju w ilości znacznej i przeważnie w północnej połowie lewego porzecza Wisły. W skutek jednakże eksploatacji kamienia na potrzeby gospodarskie, wiele ich ostatniemi czasy zniszczono tak, że pozostały po nich albo same menhiry środkowe, albo niewyraźne tylko wspomnienia i niedokładne wskazówki. Z najlepiej do naszych czasów zachowanych tych zabytków, istniały jeszcze do r. 1877, trójki w okolicy osady Odry, w powiecie chojnickim. Tam, w nadleśnictwie Czerskiem, nad brzegami Czarnéj-Wody, tworzyły one cały szereg z 13 grup złożony, ciągnący się w jednej linii na przestrzeni około 140 metrów. Szereg ten przytykał do kamieni ustawianych w kręgi, między którymi także było parę takichże trójek. W każdej takiej trójce, głazy boczne odległe były od środkowego przeszło na 30 cm. Wysokość środkowych głazów dochodziła do 1 metra po nad poziom gruntu. Pomiedzy temi trójkami znajdowały się także i dwójki, czyli dwa obok siebie stojące kamienie, oraz menhiry, czyli kamienie samotne. Jedne i drugie uważać należy za nie innego, jak za zepsute już trójki. Opis szczegółowy całej téj miejscowości, z dołączeniem jéj planu podał G. v. HIRSCHFELD w artykule *Die Steindenkmale der Vorzeit und ihre Bedeutung*.¹⁾ Dr LISSAUER opisywał także te zabytki (*Schriften der naturforsch. Gesell. zu Danzig*. III. H. 3) i badał tę miejscowość, lecz badania jego skierowane były głównie ku kręgom kamiennym; samych zaś trójek, tak w tém miejscu, jako też i w innych, nie badano wcale.

¹⁾ Ob. *Zeitschrift d. histor. Vereins f. d. Reg.-Bez. Marienwerder*. 1877, str. 66; Tabl. IV, fig. 3 i Tabl. VIII, fig. 1.

2. Rangs de trois menhirs. (Pl. XXXII fig. 6).

Nous appelons trojki trois pierres dressées en rangée, dont celle du milieu est ordinairement plus grande que les deux autres.

On a trouvé jadis de ces monuments en grand nombre dans le pays et notamment dans la partie septentrionale de la rive gauche de la Vistule. Mais, par suite de l'exploitation de la pierre pour les besoins ruraux, on en a détruit tellement dans ces derniers temps, qu'il n'est resté d'eux que les menhirs du milieu seuls, ou des souvenirs indistincts et des indications incomplètes. De ceux qui se sont le mieux conservés jusqu'à présent, il en existait encore en 1877, dans les environs du village d'Odry (district de Chojnice). Là, dans les bois de Czersk, sur les bords de la Czarna-Woda ils formaient une rangée composée de 13 groupes et qui s'étendait en droite ligne sur une longueur d'environ 140 mètres. Cette rangée conduisait à des cercles de pierres au milieu desquels se trouvaient quelques autres trojki. Dans chacun de ces groupes, les pierres latérales étaient éloignées de plus de 30 cm de la pierre du milieu. La hauteur de cette dernière atteignait un mètre au-dessus du sol. Parmi ces groupes de trois menhirs, se trouvaient d'ailleurs aussi des couples, ou deux pierres l'une à côté de l'autre, et des menhirs isolés. Mais ces pierres, les unes comme les autres, doivent être regardées comme des restes de trojki endommagés. G. v. HIRSCHFELD dans l'article: *Die Steindenkmale der Vorzeit und ihre Bedeutung*¹⁾, a donné la description particulière de tout cet emplacement avec un plan. Le Dr LISSAUER a étudié et décrit aussi ces monuments (*Schriften der naturforsch. Ges. z. Danzig*. III. 3), mais toutes ses recherches ont été dirigées du côté des cercles de pierres. Pour les rangs de menhirs, on ne s'en est occupé ni là ni ailleurs.

¹⁾ Voy. *Zeitschrift d. histor. Vereins f. d. Reg.-Bez. Marienwerder*. 1877, p. 66; Pl. IV, fig. 3 et Pl. VIII, fig. 1.

3. Kręgi (Tabl. XXXII, fig. 7—14 i Tabl. XXXIII).

Sama nazwa kręgów kamiennych wskazuje, że tyczy się ona gładów, które układem swym tworzą koła.

Kręgi takie, ułożone zwykle z kilku, lub kilkunastu, a wyjątkowo i z kilkudziesięciu gładów, mają kilka, kilkanaście, a niekiedy i kilkadziesiąt metrów średnicy, a w środku swym, albo mają gład sterzący w rodzaju menhira, nieco wyższy od gładów stanowiących koło, albo wcale go nie mają.

Według sposobu ułożenia gładów tworzących koło, kręgi takie bywają albo jednorzędne, albo też kilkorzędne.

A. Kręgi jednorzędne.

W ogóle rząd jeden kamieni ułożonych w koło, stanowi krąg, którego gładzi sterczą na 40—50 *cm* nad powierzchnią gruntu. Średnica takich kręgów zwykle nie przewyższa kilku metrów. Przykłady wyjątkowe kręgów o rozmiarach o wiele większych znane mi są w Odrach i w Złemieście (*Bösenfleisch*), nad brzegami Czarnéj-Wody, w powiecie chojnickim. W Odrach krąg jeden dosięgł 38 metrów, a w Złemieście miał około 30 (29·50) metrów średnicy. Wysokość gładów, stanowiących koło kręgu tej ostatniej miejscowości wynosiła od 0·63 do 0·94 *m*, a ilość ich dochodziła do 24 sztuk. W środku tego kręgu znajdował się, oprócz dwóch gładów mniejszych, jeden menhir, mający 1·25 *m* wysokości. Dziś, cały ten zabytek został już do szczętu zniszczony, a wiadomość o nim szczegółową, oraz plan i dawniejszy widok jego zewnętrzny podał G. v. HIRSCHFELD w przytoczonym już wyżej artykule ¹⁾.

Kręgi zwykle, średniej wielkości i drobne, są najliczniejsze i dziś jeszcze w kraju w wielkiej znajdują się ilości. Nie występują one prawie

¹⁾ Tamże, str. 77, Tab. VI, fig. 2 i Tab. VII, Fig. 3.

3. Cercles (Pl. XXXII fig. 7—14 et Pl. XXXIII).

Le nom même des cercles de pierres indique qu'il s'agit de pierres qui, par leur disposition, forment un rond.

De tels cercles, composés ordinairement de quelques pierres ou de plus d'une dizaine, et exceptionnellement de quelques dizaines, ont quelques mètres, ou plus d'une dizaine et quelquefois quelques dizaines de mètres de diamètre. En leur milieu ils ont, ou n'ont pas, indifféremment, une pierre un peu plus grande que celles constituant le pourtour.

Suivant la disposition des pierres formant le pourtour, les cercles sont à un rang ou à plusieurs rangs.

A. Cercles à un rang.

Un seul rang de pierres disposées en rond constitue le cercle dont les piliers s'élèvent à 40 ou 50 *cm* au dessus de la surface du sol. Le diamètre de tels cercles ne dépasse pas ordinairement quelques mètres. Des cas exceptionnels de cercles avec des dimensions beaucoup plus grandes me sont connus à Odry et à Złemieśo (*Bösenfleisch*), sur les bords de la Czarna-Woda, dans le district de Chojnice. A Odry, un cercle atteint 38 mètres; un autre, à Złemieśo, avait environ 30 (29·50) mètres de diamètre. La hauteur des blocs, formant le pourtour de ce dernier cercle, s'élevait à 0·63 et à 0·94 *m* et leur nombre atteignait 24. En son milieu se trouvait, en outre de deux pierres plus petites, un menhir de 1·25 *m* de haut. Aujourd'hui, ce monument est entièrement détruit, et les renseignements à son sujet, ainsi que le plan et la vue extérieure, ont été donnés par G. v. HIRSCHFELD dans l'article cité plus haut.¹⁾

Les cercles ordinaires, de moyenne grandeur et petits, sont les plus nombreux et on en trouve encore aujourd'hui en quantité dans le

¹⁾ Loc. c. p. 77, Pl. VI, fig. 2 et Pl. VII, fig. 3.

nigdy oddzielnie, jako odosobnione, lecz szerzą się albo wielkimi gromadami, które zajmują dość rozległe przestrzenie, albo łączą się z kamieniami ustawianymi w inne figury: trójkąty i czworoboki.

Do miejscowości, w których tego rodzaju kręgi znajdują się, lub dawniej się znajdowały, należą:

Na lewém porzeczu Wisły: Hagen w powiecie świeckim; Kliczkowo i Odry w powiecie chojnickim; Starzyska, Ossowo, Klonówka, Bobowo i Bordzichowo w pow. starogardzkim; Mierzeszyn w pow. gdańskim; Strypowo, Szynflis, Jaryszewy i Chwarzno w pow. kościerzyńskim; Mariensee, Gostomie, Rzepiska, Czarlin, Jamno, Gowidlino, Kamionka i Krysowo w pow. kartuskim i nakoniec Przetoczn, Wygoda i Krokowo w pow. wejherowskim.

We wszystkich tych miejscowościach, kręgi kamienne, znajdujące się w większej lub mniejszej ilości, wszędzie prawie, w przeważnej swęj części, już uszkodzone lub na potrzeby gospodarskie zużytkowane zostały. Niekiedy, z głazów tych kręgów postawiono całe budynki (Gostomie). W wielu miejscach z niektórych kręgów pozostały połówki, a po innych środkowe tylko menhiry, lub wcale żadnych nie pozostało śladów. Ilość zatem kręgów kamiennych w żadnej miejscowości, ani dokładnie, ani nawet w przybliżeniu nie da się obliczyć. Najwięcej ocalało ich jeszcze na gruntach stykających się z sobą wsi Czarlina i Rzepisk, gdzie można je widzieć na przestrzeni kilkunastu morgów, w szeregach łańcuchowych w rozmaitych kierunkach, wśród pozycyi leśnej, utrudniającej dokładne rozpoznanie topograficznego nawet ich rozmieszczenia. W Mierzeszynie, Dr. BERENDT widział jeszcze w roku 1842 około 40 takich kręgów.¹⁾ Obraz nieco lepij w naszych czasach zachowanych tych

¹⁾ Wiadomość o tém podał Dr LISSAUER w dziele *Crania prussica* (*Zeitschrift f. Ethnologie*; 1874. Jahrg. VI, str. 206).

pays. Presque jamais ils ne se présentent séparément, comme isolés, mais ils s'étendent ou en grandes agglomérations, sur une surface étendue, ou ils se réunissent à des pierres dressées en triangles ou en carrés.

Parmi les endroits où se trouvent encore, ou se trouvaient autrefois des cercles de ce genre, nous mentionnerons:

Sur la rive gauche de la Vistule: Hagen dans le district de Swiec; Kliczkowo et Odry dans le distr. de Chojnice; Starzyska, Ossowo, Klonówka, Bobowo et Bordzichowo dans le distr. de Starogard; Mierzeszyn dans le distr. de Dantzig; Strypowo, Szynflis, Jaryszewy et Chwarzno dans le distr. de Kościerzyna; Mariensee, Gostomie, Rzepiska, Czarlin, Jamno, Gowidlino, Kamionka et Krysowo dans le distr. de Kartuzy et Przetoczn, Wygoda et Krokowo dans le district de Wejherowo.

Dans tous ces endroits les cercles de pierres se trouvent en plus ou moins grand nombre, et presque partout, ils ont été pour la plus grande partie endommagés ou utilisés pour les besoins domestiques. Quelquefois, avec les pierres de ces cercles, on a élevé des bâtimens entiers. En beaucoup d'endroits il est resté des moitiés de quelques uns d'entre eux, en d'autres il n'est resté que le menhir central, ou absolument aucune de leurs pierres. C'est pourquoi en aucun endroit, leur nombre ne se laisse fixer complètement, ni même approximativement. On en a conservé encore le plus sur les limites communes des deux villages de Czarlin et de Rzepiska, où l'on peut en voir près d'une vingtaine en rangs brisés dans différentes directions, au milieu des bois qui rendent difficile une reconnaissance complète même de leur arrangement topographique. A Mierzeszyn, le Dr BERENDT a vu encore, en 1842, environ 40 de ces cercles.¹⁾ Un ensemble un peu mieux conservé de ces monuments a été reconnu

¹⁾ Cela a été signalé par le Dr LISSAUER dans son ouvrage *Crania prussica* (*Zeitschrift f. Ethnologie* 1874, Jahrg. VI, p. 206).

zabytków pozostał jeszcze w okolicy Gostomia. Widok téj miejscowości wyobraża fig. 8 tablicy XXXII. Na grzbiecie wyniosłej, wydłużonej góry, wznoszącej się nad głęboką kotliną torfową w południowo-zachodniej stronie wsi, było dawniej 25 kręgów, z których, w r. 1877, pozostało jeszcze ośmnaście, rozmieszczonych w sposób wyobrażony na wspomnianej figurze 8.

Niemaloważną i niepowetowaną stratą dla dokładnego rozpoznania tych zabytków jest to, że przed tak wielkim ich w całym kraju uszkodzeniem, a nawet zupełnym w wielu miejscach zniszczeniem, nigdzie nie dokonano nad niemi dostatecznie gruntownych badań naukowych. Możliwie wyczerpujący opis topograficzny tych kręgów, które, albo sam mogłem jeszcze widzieć, lub o których wiadomości od innych autorów powziąć mogłem, podałem najprzód w artykule moim: O pomnikach przedhistor. Prus król.¹⁾, a następnie — w Tekście objaśniającym do Mapy archeologicznej tych Prus, w r. 1880²⁾. Co się zaś tyczy spostrzeżeń powierzchniowych i możliwych badań dorywczych nad temi zabytkami, to te, w całej przestrzeni tego porzecza dały w rezultacie wyniki następujące:

Kręgi kamienne lewego porzecza Wisły występują głównie w środkowej części jego obszaru, mianowicie w powiatach: świeckim, chojnickim, starogardzkim, kościerzyńskim, kartuskim i w południowych częściach powiatów gdańskiego i wejherowskiego.

Wielkość tych kręgów bywa zwykle 3—4 m średnicy; kręgi znacznie większe, mające kilkanaście, do 30 przeszło metrów średnicy stanowią wyjątek (Odry, Złemięso).

Głazy, tworzące koła tych kręgów, są przeważnie nie zbyt wielkie; wznoszą się one zwykle na 30—40 cm po nad poziom gruntu, a rzadko kiedy dochodzą do jednometrowej wysokości. Płóść tych kamieni bywa od kilkunastu do kilkudziesięciu (około 30^{tu}).

¹⁾ Ob. Rocznik Towarz. naukowego w Toruniu. T. I; Toruń 1878.

²⁾ Kraków 1881, str. 78—86.

encore de notre temps dans les environs de Gostomie. Une vue de cet emplacement est représentée fig. 8 de la Pl. XXXII. Sur la crête élevée d'un long monticule, dominant une profonde vallée tourbeuse au sud ouest du village, il y avait autrefois 25 cercles dont, en 1877, il restait encore dix-huit, dispersés de la manière représentée fig. 8.

C'est un dommage important et irréparable pour la connaissance complète de ces monuments, qu'en présence de leur détérioration si grande dans tout le pays, et même de leur destruction complète en beaucoup d'endroits, jamais on n'a fait sur eux des recherches suffisamment approfondies. D'abord, dans mon article: Sur les monum. préhistor. de la Prusse royale¹⁾, et ensuite dans le texte explicatif de ma Carte archéologique de la même province, de 1880²⁾, j'ai donné une description topographique aussi minutieuse que possible des cercles que j'ai pu voir encore moi-même, ou sur lesquels j'ai recueilli les renseignements d'autres auteurs. Quand aux les résultats des observations superficielles et des recherches qui ont été faites sur ces monuments, sur toute l'étendue de cette rive de la Vistule, je les résumerai de la manière suivante:

Les cercles de pierres de cette rive s'étendent principalement à la partie moyenne de sa surface, notamment dans les districts: de Swieć, de Chojnice, de Starogard, de Kościerzyna, de Kartuzy et dans les contrées méridionales des districts de Dantzig et de Wejherowo.

La grandeur de ces cercles atteint ordinairement 3 à 4 m de diamètre; les cercles beaucoup plus grands, de 10 à 30 m de diamètre, constituent l'exception (Odry, Złemięso).

Les pierres formant le pourtour de ces cercles sont vraiment assez petites; elles s'élèvent ordinairement à 30 ou 40 centim. au-dessus du sol, et rarement il arrive qu'elles atteignent un mètre de hauteur. Le nombre de ces pierres est d'une à plusieurs dizaines (de trente environ).

¹⁾ Annuaire de la Société scientifique de Thorn. T. I; Thorn 1878.

²⁾ Cracovie 1881, p. 78—86.

Nie wszystkie kręgi miały środkowe menhiry; większość nie miała ich wcale.

Pomiędzy głazami, tworzącymi koła kręgów, znajdują się często zepsute, lub zużyte kamienie żarnowe (Gostomie).

Płaszczyzna objęta kołem kręgu, niekiedy wolną bywa od wszelkich kamieni, a niekiedy założona jest także warstwą głazów, przeważnie płaskich (Czarlin, Gostomie). Pomiędzy temi głazami znajdują się ułamki grubych, ręcznie lepionych naczyń (Gostomie), z wyrobu swego i z kształtów domyślnych bardzo podobnych do naczyń grobowych mogił kamiennych i grobów kamiennych skrzynkowych.

Nakoniec:

W wielu miejscach kręgi te kamienne znajdują się na jednym obszarze i w ścisłym pozostają związku z mogiłami kamiennymi (Gostomie, Kliczkowo, Klonówka, Bobowo, Jaryszewy, Kamionka), a w niektórych występują razem z cmentarzyskami grobów kamiennych skrzynkowych (Chwarżno, Jamno). W Gowidlinie widać je obok czworoboków ustawionych z kamieni, a w Odrach znajdują się one pomiędzy wyżej opisanymi trójkami.¹⁾

Na porzeczu prawém Wisły, jednorzędne kręgi kamienne odkryte zostały w Kuczwałach, Dębinach, Wymysłowie, Prze-

¹⁾ Badania dokonane w Odrach przez Radcę regencyjnego z Kwidzyna v. SCHRADERA (Ob. HIRSCHFELD: *Die Steindenkmale d. Vorz.* zamieszczone w *Zeitschr. d. histor. Vereins f. d. Reg.-Bez. Marienwerder*, H. 2, str. 79), Dra LISSAUERA (*Schrift. d. naturforsch. Ges. zu Dantzig*, III. H. 3), oraz przypadkowe w tém miejscu odkrycia (HIRSCHFELD, l. c., str. 79) wykazały, że w obrębie niektórych kręgów, w głębokości 32—63 cm, znajdowano popioły spalonych kości ludzkich, grzebanych wprost w ziemi (bez urny grobowej), a w pobliżu jednego z kręgów wykopano jedną wielką, szeroko-otworną urnę ze spalonemi kośćmi ludzkimi. Znalezione wreszcie na obszarze zajętem kamieniami ustawianemi, jedno narzędzie kamienne. Wszystkie odkrycia te dostarczyły zabytków wielce rozmaitych, odnoszących się do różnych okresów przedhistorycznych, lecz z kamieniami ustawianemi nie mają one żadnego związku chronologicznego.

La plupart de ces cercles, même la majorité d'eux n'avaient pas de menhir central.

Au milieu des pierres, formant le pourtour des cercles, se trouvent souvent des pierres usées, ayant servi de meules (Gostomie).

La surface entourée, comprise dans le cercle, est quelquefois libre de toute pierre, et quelquefois aussi garnie d'une couche de pierres plates principalement (Czarlin, Gostomie), parmi lesquelles se trouvent des fragments de vases grossièrement fabriqués à la main (Gostomie), qui, par leur travail et leurs formes probables, ressemblent beaucoup aux vases funéraires des tombeaux à tumulus et des tombeaux-caisse.

Enfin:

En beaucoup d'endroits, ces cercles de pierres se trouvent sur le même emplacement que les tumulus de pierres et en rapport étroit avec eux (Gostomie, Kliczkowo, Klonówka, Bobowo, Jaryszewy, Kamionka); et en quelques autres ils se présentent avec les cimetières de tombeaux-caisse (Chwarżno, Jamno). A Gowidline on peut en voir à côté de quadrilatères de pierres, et à Odry, — parmi les „trójkki“ décrits ci-dessus.¹⁾

Sur la rive droite de la Vistule, des cercles de pierres simples ont été découverts à Kuczwały, Dębiny, Wymysłowo,

¹⁾ Les recherches effectuées à Odry par le conseiller régional de Kwidzyn, v. Schrader (*Voy. HIRSCHFELD: Die Steindenkmale der Vorzeit und ihre Bedeutung*, imprimées dans les *Zeitschrift d. histor. Vereins f. d. Reg.-Bez. Marienwerder*, H. 2, page 79), et par le Dr LISSAUER (*Schrift. d. naturforsch. Ges. zu Dantzig*, III. H. 3), comme les découvertes accidentelles (HIRSCHFELD, l. c., p. 79), ont montré que dans l'aire de quelques cercles, à la profondeur de 32 à 63 cm, il se trouvait des cendres d'os humains calcinés, mis directement en terre, sans urne sépulcrale; près de l'un d'eux, on a déterré une grande urne à large ouverture avec des os humains calcinés et dans l'espace entouré de pierres dressées, on a trouvé un instrument de pierre. Toutes les pièces très-variées mises ainsi à découvert, se rapportent à différentes époques préhistoriques, mais elles n'ont pas de lien chronologique avec les pierres dressées.

cznie, Wybczu, Nawrze i Zalesiu w powiecie toruńskim; w Trzebczu i Błędowie w powiecie chełmińskim, oraz w Waplewie, w powiecie sztumskim.

W miejscowościach tych w ogóle bardzo mało ocalało kręgów dla badań do naszych czasów. W Kuczwałach, gdzie one leżały obok grobu skrzynkowego, zniszczone zostały na potrzeby gospodarskie; na wielkiej przestrzeni sąsiadujących z sobą wsi Dębin, Wymysłowa, Przeczna, Wybeza i Grzybna, gdzie w ścisłym występowały związku z bardzo licznymi na całej tej przestrzeni mogiłami kamiennymi, grobami kamiennymi skrzynkowymi, oraz kamieniami ustawianymi w trójkąty i w czworoboki, zniszczyła je razem ze wszystkimi temi zabytkami kultura rolna. W Zalesiu tylko i w Nawrze w pow. toruńskim, w Trzebczu i Błędowie w powiecie chełmińskim, oraz w Waplewie, w sztumskim, ocalało ich nieco więcej do czasów naszych.

Z ostatnich tych pięciu miejscowości, kręgi Zalesia, występujące na pochyłości wzgórza w południowej stronie wsi, w lasku, w prawo od drogi wiodącej do Grodna, nie były wcale badane. Krąg w Nawrze, położony na gruncie miejscowej Plebanki, złożony z 14 głazów ułożonych w koło mające mniej więcej 8 metrów średnicy (Tabl. XXXII, fig. 7), przytyka do trójkąta kamiennego (Tabl. XXXIV, fig. 5 i 6), którego badanie podane będzie niżej. W Trzebczu zaś i w Błędowie, oraz w Waplewie, kręgi były badane i wyniki tych badań są następujące:

W Trzebczu (Tabl. XXXII, fig. 9—12 i Tabl. XXXIV, fig. 7—9), krąg kamienny, badany przezemnie w r. 1877, przylegał do południowej ściany wielkiego czworoboku z kamieni ustawianych (Tabl. XXXIV, fig. 7 i 8). Miejsce to leży w południowej stronie wsi, w odległości 1 *klm* od niej i w kącie, pomiędzy drogami wiodącymi ztąd do Grzybna i Wybeza (Tabl. XXXIV, fig. 9; — D).

Rzut poziomy i przekrój pionowy tego kręgu wyobrażają fig. 9 i 10 tablicy XXXII. Składa

Przeczno, Wybcz, Nawra et Zalesie dans le district de Thorn; à Trzebcz et à Błędowo dans le district de Chełmno, et à Waplewo dans le district de Sztum.

En ces divers endroits on a en général conservé très peu de ces cercles pour nos études actuelles. A Kuczwały où ils s'étendaient à côté d'un tombeau-caisse ils ont été enlevés pour les besoins domestiques; sur la vaste étendue des villages voisins de Dębiny, de Wymysłowo, de Przeczno, de Wybcz et de Grzybno, où ils étaient en rapport avec de très nombreux tumulus de pierres, avec des tombeaux-caisse et avec des pierres dressées en triangles et en carrés, ils ont été détruits ainsi que tous ces monuments eux-mêmes, par suite de la culture. On en a conservé un peu plus jusqu'à présent, à Zalesie et à Nawra seulement, dans le district de Thorn, à Trzebcz et à Błędowo dans le district de Chełmno, ainsi qu'à Waplewo dans le district de Sztum.

Des cercles de ces cinq dernières localités, ceux de Zalesie n'ont pas été étudiés du tout. Ils s'étendent sur la pente d'une hauteur, dans la partie méridionale du village, au milieu d'un petit bois à droite du chemin qui conduit à Grodno. Le cercle de Nawra, situé sur le territoire de Plebanka, et composé de 14 blocs disposés en un rond de 8 *m* de diamètre (Pl. XXXII fig. 7) conduit à un triangle de pierres (Pl. XXXIV, fig. 5 et 6), dont nous nous occuperons plus bas. Mais les fouilles des cercles à Trzebcz et à Błędowo, de même qu'à Waplewo, ont donné les résultats suivants:

A Trzebcz (Pl. XXXII, fig. 9—12 et Pl. XXXIV, fig. 7—9), le cercle de pierre examiné par moi en 1877, se trouve tout contre la paroi méridionale d'un grand quadrilatère de pierres dressées (Pl. XXXIV, fig. 7 et 8). Cet emplacement est situé du côté sud du village à une distance d'un kilomètre et dans l'angle des deux chemins qui conduisent de là à Grzybno et à Wybcz (Pl. XXXIV, fig. 9; — D).

La vue horizontale et une coupe verticale de ce cercle sont représentées fig. 9 et 10 de la

się on z sześciu słupowatych głazów (fig. 9; 1—6), mających około 1 m wysokości nad poziomem gruntu i tworzących koło, mające $3\frac{1}{2}$ —4 m średnicy, w środku którego wznosi się słup (*m*) około 2 m wysokości i przeszło $\frac{1}{2}$ metra szerokości.

Wszystkie głazy kręgu i menhir jego środkowy, były, jak zwykle, nieobrobione, a ustawione były na pomoście kamiennym (fig. 10; — *r*), który, ułożony w głębokości kilku cali pod powierzchnią gruntu, składał się z małych płytowatych kamieni i zajmował całą płaszczyznę kręgu. Głębiej następował grunt nieruszony (*p*), na którym, bezpośrednio pod brukiem, leżał mały nożyk żelazny kształtu sierpikowatego (fig. 11), oraz ułamek ręcznie lepionego naczynia glinianego, koloru czarnego, z powierzchnią przyozdobioną piękną ornamentyką rytowaną (fig. 12).

Ze znalezionych tych przedmiotów, nożyk sierpikowaty należy do pierwszych okresów wieku żelaznego, a ułamek naczynia, sądząc z wyrobu jego i z przyozdobienia, jest najniewątpliwiej współczesny z wyrobami naczyń znajdujących się w grobach kamiennych skrzynkowych.

W Błędownie, w północnej stronie wsi, w marcu r. 1876, rozebrano krąg mający 15 m średnicy, złożony z 26 głazów ustawionych w koło, w odległości jednego metra jeden od drugiego. W środku tego kręgu, p. FLORKOWSKI z Grudziądza,¹⁾ znalazł głaz mający 2.40 m długości i 1.60 m grubości, obłożony głazami mniejszemi, pomiędzy którymi znajdowały się dwa naczynia gliniane wyrobu grubego, koloru żółto-brunatnego, napełnione palonemi kośćmi ludzkimi. O trzydzieści centymetrów głębiej, w piasku, leżał szkielet, obrócony głową na zachód, przy którym znaleziono monetę miedzianą Teodozjusza, z końca IV i początku V w. po Chr. Cała ta środkowa grupa z urnami, oraz szkielet z monetą, nie mają żadnego związku chronologicznego z kręgiem kamiennym, w środek któ-

¹⁾ Ob. G. v. HIRSCHFELD, *Die Steindenkmale* etc. I. c., str. 86 i Tab. XX, fig. 1 i 1 a.

planche XXXII. Il se compose de six piliers de pierre (fig. 9; 1—6), ayant environ 1 m de hauteur au dessus du sol formant une circonférence de $3\frac{1}{2}$ à 4 m de diamètre, au milieu de laquelle se dresse un pilier (*m*) d'environ 2 m de hauteur et de plus d'un $\frac{1}{2}$ mètre de large.

Tous les blocs du cercle et son menhir central, étaient, comme d'habitude, non façonnés et dressés sur un dallage de pierres (fig. 10—*r*) qui, disposé à la profondeur de quelques pouces au dessous de la surface du sol, se composait de petites pierres plates et occupait toute l'aire du cercle. Au dessous se trouvait un sol intact (*p*), sur lequel gisait, immédiatement au dessous du pavage un petit couteau de fer en forme de serpe (fig. 11), ainsi qu'un petit fragment de vase d'argile fait à la main, de couleur noire, avec une ornementation gravée à sa surface (fig. 12).

De ces objets, le couteau serpette appartient aux premiers temps de l'âge de fer, et le fragment de vase, d'après son travail et son ornementation, est sans aucun doute contemporain des vases trouvés dans les tombeaux à cistes de pierres.

A Błędowno, du côté nord du village, en mars 1876 on a démoli un cercle ayant 15 m de diamètre et formé de 26 blocs dressés en rond, à une distance d'un mètre l'un de l'autre. Au milieu de ce cercle, M. FLORKOWSKI de Graudenz¹⁾ a trouvé une dalle ayant 2.40 m de longueur et 1.60 m d'épaisseur et qui était entourée de dalles plus petites au milieu desquelles se trouvaient deux vases d'argile d'un travail grossier, de couleur jaune-brun, remplis d'os humains calcinés. A trente centimètres plus bas, dans le sable, gisait un squelette, la tête à l'ouest près duquel on a trouvé une monnaie de cuivre de Théodose, de la fin du IV et du commencement du V siècle après J. Ch. Tout ce groupe central avec ces urnes, ainsi que le squelette et la monnaie, n'ont aucun rapport chronologique

¹⁾ V. G. v. HIRSCHFELD: *Die Steindenkmale* etc., I. c., p. 86 et Pl. XX, fig. 1 et 1 a.

rego trafiły one widocznie przypadkowo później-
szemi czasy.

W Waplewie, w południowo-zachodniej
stronie tej wsi, w lesie, należącym do folwarku
Waplewka, znajdował się jeszcze w r. 1878
krąg kamienny, składający się wówczas z pięciu
tylko głazów i mający 2 m średnicy. W kręgu
tym znalazłem całą jego płaszczyznę założoną
warstwą kamieni, pomiędzy którymi były ułamki
naczyń gładkich i przyozdobionych ornamentyką
wygniataną. Wszystkie one podobne były do
skorup naczyń, pochodzących z grobów kamien-
nych skrzynkowych. O kilka kroków od tego
kręgu, rozpoczynały się kamienie ustawiane pod-
ziemne, które, z powodu pozycyi leśnej, badaniami
być nie mogły.

Z przytoczonych badań nad ustawianiami na
powierzchni kręgami kamiennymi tego prawego
porzecza Wisły widać, że skupiają się one prze-
ważnie w południowej połowie jego obszaru i że
tak jak i na porzeczu lewém, w ścisłym wystę-
pują one połączeniu z mogiłami kamiennymi,
grobami kamiennymi skrzynkowymi i z kamie-
niami ustawianymi w czworoboki. Skorupy wre-
szcie znalezionych przy tych badaniach naczyń,
wskazują na współczesną ich z temi zabytkami
budowę.

B. Kręgi wielorzędne.

Z tego rodzaju kręgów, odkryłem w r. 1877
i badałem jedyny tylko krąg znajdujący się
w południowej stronie wsi Trzebcza i wystę-
pujący tam obok innych jeszcze figur kamieni
ustawianych (ob. Tabl. XXXIV, fig. 9; — E).

Krąg ten trzebski, którego rzut poziomy
i przekrój pionowy wyobrażają fig. 13 i 14 ta-
blicy XXXII, miał 15 m średnicy, a koło jego
stanowiły liczne kamienie ułożone w trzy szeregi,
tworzące trzy współśrodkowe kręgi, odległe je-
den od drugiego na 1 mniej więcej metr. Był
to zatem krąg trzechrzędny. Wielkość głazów
w jego rzędach zwiększała się stopniowo ku

avec le cercle de pierre au milieu duquel, ils
ont par hasard été placés en des temps posté-
rieurs.

A Waplewo, au sud-ouest de ce village,
dans le bois de la ferme de Waplewko, se trou-
vait encore en 1878 un cercle de pierres formé
alors de cinq dalles seulement et ayant 2 m de
diamètre. A l'intérieur de ce cercle j'ai reconnu
que toute son aire était formée d'une couche de
pierres, parmi lesquelles il y avait des fragments
de vases unis et garnis d'une ornementation en
moules. Tous ces fragments étaient sem-
blables aux tessons des vases provenant des
tombeaux à cistes de pierres. A quelques pas du
cercle, commençaient à se montrer des pierres
dressées en terre qui, par suite de leur position
en forêt, n'ont pu être étudiées.

De ces recherches ainsi relatées sur les cer-
cles de pierres dressées à la surface, du côté
de la rive droite de la Vistule, il résulte qu'ils
se groupent surtout dans sa partie méridionale et
que, de même que sur la rive gauche, ils se
montrent en rapport étroit avec les tumulus de
pierres, avec les tombeaux à cistes de pierres,
et avec les pierres dressées en carrés. Les tes-
sons d'ailleurs découverts au cours de nos re-
cherches prouvent qu'ils ont été édifiés à une
époque contemporaine de ces monuments.

B. Cercles à plusieurs rangs.

En fait de cercles de ce genre, j'en ai décou-
vert et étudié un seulement en 1877. Il se trou-
ve dans la partie sud du village de Trzebcz
et se développe à côté d'autres figures de pierres
dressées (Voy. Pl. XXXIV, fig. 9. — E.)

Les figures 13 et 14 de la planche XXXII
représentent la vue horizontale et la coupe ver-
ticale de ce cercle de Trzebcz. Il avait 15 m
de diamètre, et sa circonférence était formée
par de nombreuses pierres disposées en trois
rangs, en trois cercles concentriques, à une di-
stance l'une de l'autre d'environ un mètre. C'était
donc un cercle à triple pourtour. La grandeur

środkowi, w którym leżały trzy niepospolitej wielkości potężne głazy (fig. 13 i 14; — *a, b, c*), mające przeszło po 2 m długości, od 1·25—1·50 m szerokości i tyleż wysokości nad powierzchnią gruntu. Po uprzątnięciu trzech tych gładów, na całej przestrzeni kręgu środkowego okazał się bruk (fig. 14), ułożony z kilku warstw niewielkich płytek kamiennych, pod którymi, na samym już gruncie nieruszone, znajdowały się tu i ówdzie rozrzucone paciorki bursztynowe, oraz skorupy dwóch naczyń glinianych zdobionych i jeden tłuczek kamienny kwarcytowy. Przedmioty te wyobrażone są na fig. 1—8 tablicy XXXIII.

Z dwóch ułamków skorup, ułamek większy (fig. 1), jest częścią naczynia przyozdobionego u góry sutą ornamentyką wygniataną, złożoną z linii idących pionowo i w gzygzak, oraz z okrągłych dołków. Układ tych przyozdobień tworzy wielce gustowny i umiejętnie ułożony rysunek, obiegający naczynie w około pasem prawie 4 cm szerokim. Oprócz tej ornamentyki, nie mało także zdobi to naczynie piękne i oryginalne ucho, mające kształt stożka, końcem swym wązkim zagiętego ku wnętrzu naczynia i przyozdobione także gustownie wygniecionymi linijami.

Kolor naczynia, do którego ułamek ten należał, był czarny, a masa gliniana, do wyrobu jego użyta była doskonale urobiona i niezawierała w sobie wcale tłuczonego granitu, stanowiącego zwykłą, charakterystyczną domieszkę w glinie naczyń grobowych (popielnic). Odbudowując z tego ułamku całkowity kształt naczynia w rysunku, pokazuje się, że była niemię niewielka, głęboka i nader zgrabnie wylepiona misa z dnem łagodnie zaokrąglonym i z brzegami nieco zwartymi ku wnętrzu (fig. 1 *a*). Wysokość tej misy mogła mieć około 8, a średnica $9\frac{1}{2}$ do 10 centymetrów.

Ułamek mniejszy (fig. 2), koloru także czarnego, pochodzi od naczynia także zdobionego linijami wygniatanymi w kierunku pionowym, a którego kształtu, z drobnej tej jego części, odgadnąć nie można.

Paciorki bursztynowe (fig. 3—6) mają oryginalny kształt walcowaty. Walce mają dłu-

des pierres allait croissant vers le centre, où se dressaient trois puissants blocs d'une grosseur peu ordinaire (fig. 13 et 14; — *a, b, c*); ils avaient plus de 2 m de long, contre 1·25—1·50 m de large et autant de hauteur au dessus de la surface du sol. Après l'enlèvement de ces trois blocs, sur toute la surface du cercle central s'est montré un pavage (fig. 14), formé de quelques couches de petites dalles de pierres, au dessous desquelles, sur le sol intact, se trouvaient, éparpillées çà et là, des perles d'ambre, avec les tessons de deux vases d'argile ornés et un petit pilon de quartz. Ces objets sont représentés fig. 1 à 8 de la pl. XXXIII.

Des deux tessons, le plus grand (fig. 1) est une partie d'un vase orné en haut de lignes imprimées courant verticalement en zigzags, et de petits creux arrondis. La disposition de ces ornements forme un dessin de beaucoup de goût et très bien compris, qui entoure le vase d'un collier de près de 4 centim. de large. A part cet ornement, un bel et original orillon ne contribue pas peu à l'embellir. Cet orillon, de forme conique a son extrémité amincie recourbée vers l'intérieur, et il est aussi orné avec goût de lignes imprimées.

La couleur du vase auquel ce fragment appartenait, était noire et sa masse argileuse avait été très bien travaillée et ne contenait pas du tout de ce granit concassé qui constitue le mélange habituel et caractéristique de l'argile des vases funéraires (des urnes). En reconstruisant par le dessin la forme entière du vase d'après le fragment en question, on voit que c'était un bassin peu grand, profond et très habilement tourné avec un fond agréablement arrondi et des bords un peu recourbés en dedans (fig. 1 *a*). Sa hauteur a pu être d'environ 8 centimètres et son diamètre de $9\frac{1}{2}$ à 10 centimètres.

Le tesson le plus petit (fig. 2), de couleur également noire, provient d'un vase orné également de lignes imprimées courant verticalement, mais dont la forme, dans un si petit fragment, ne se laisse pas deviner.

Les perles d'ambre (fig. 3—6) ont une originale forme cylindrique. Ces cylindres ont une

gości 22—27 mm, a średnicy 7—8 mm i są przedziurawione na wylot widocznie ręcznie. Otworki świdrowane były z dwóch przeciwległych końców tak, że się w połowie paciorka schodziły, co wyraźnie widać na niektórych okazach uszkodzonych (fig. 6). Skutkiem takiego sposobu wyrobienia tych otworków, nie mają one prawidłowego kształtu rurek o ściankach równoległych przez całą długość paciorka, lecz zężają się w jego połowie. Powierzchnia wszystkich tych paciorków jest tak zwierzalą, że bursztyn utracił właściwą mu przejrzystość.

Tłuczek kamienny kwarcytowy (fig. 7 i 8) podobny jest w ogóle do wszystkich znanych tego rodzaju wyrobów, a różni się od nich tylko tym, że powierzchnia jego nie wszędzie jest otłukiwana, jak to zwykle bywa u tłuczów wyrobionych z buł krzemienych. Jestto naturalny klocek kwarcytowy, z jednej tylko strony zgładzony w skutek użycia w robocie (fig. 7).

Z opisanych przedmiotów, pochodzących z kręgu trzebskiego, paciorki bursztynowe i tłuczek, już z samego materiału użytego dla ich wyrobu (kamienia i bursztynu), a zwłaszcza ze sposobu przewiercania otworów w paciorkach, wskazują, że czas ich wyrobienia należeć powinien do końca okresu neolitycznego. Co się zaś tyczy naczynia glinianego, to cała technika jego wyrobienia i przyozdobienia wskazuje także na epokę wyrobom poprzednim współczesną i na wielkie podobieństwo jego do wyrobów garncarskich, pochodzących z grobów mogił kamiennych oraz grobów kamiennych skrzynkowych. Naczynie to jest zarazem i jedynym w Prusach królewskich poznanym dotychczas okazem ceramicznym, przeznaczonym nie do grzebania, jako popielnica, lecz wyłącznie do użytku domowego. Wszystkie te przedmioty były prawdopodobnie uszkodzone i uronione, podczas mozolnej roboty dźwigania i ustawiania ciężkich brył kamiennych tego kręgu.

longueur de 22 à 27 mm, un diamètre de 7 à 8 mm et sont perforés d'outre en outre, visiblement à la main. Ces ouvertures ont été faites des deux côtés opposés par deux trous se rencontrant au milieu du cylindre, ce qu'ont montré quelques exemplaires endommagés (fig. 6). Par suite de cette façon de procéder, les cylindres n'ont pas la forme réelle de tubes aux parois parallèles dans toute leur longueur, mais leurs ouvertures se retrécissent en leur milieu. La surface extérieure de toutes ces perles est altérée, en sorte que leur ambre a perdu toute sa transparence habituelle.

Le pilon de quartz (fig. 7 et 8) ressemble à peu près à tous les objets de ce genre qui nous sont connus; et il en diffère seulement, par cela que sa surface n'est pas partout égalisée comme l'est habituellement celle des pilons en blocs siliceux. C'est un bloc quartzéux naturellement uni n'ayant qu'un plan lisse par suite de l'usure (fig. 7).

Des objets que nous venons de décrire et qui proviennent de Trzebeż, les perles d'ambre et le pilon, par la matière même dont ils sont faits (la pierre et l'ambre) et par la façon dont les ouvertures des perles ont été obtenues, semblent devoir être rapportés à l'époque de la fin de l'industrie néolithique. En ce qui concerne le vase d'argile, sa fabrication et son ornementation rappellent également l'époque contemporaine des objets précédents; ils rappellent aussi beaucoup la poterie provenant des tombeaux à tumulus et des tombeaux à cistes de pierres. Ce vase est jusqu'à présent dans la Prusse Royale, le seul exemple qui nous soit connu d'un vase non consacré à un usage funéraire, comme les urnes, mais exclusivement à un usage domestique. Tous ces objets ont été endommagés ou détruits vraisemblablement lors du pénible travail nécessaire pour transporter et dresser les énormes blocs de pierre du cercle.

4. Trójkąty (Tabl. XXXIV, fig. 1—6 i 9 i Tabl. XXXV, fig. 1—20).

Wszystkie znane w kraju trójkątne figury kamieni ustawianych, ułożone są w ten sposób, że mają zawsze jeden kąt prosty (Tabl. XXXIV, fig. 1, 5 i 6). Wszystkie one odznaczają się ścisłą prawidłowością linii i kształtów. Głazy użyte do ich budowy, brane były z pomiędzy głazów narzutowych; są one niezbyt wielkie, nie-obrażane i ułożone jeden przy drugim dość szczelnie.

Wielkość trójkątów bywa rozmaita: od kilku (7—8) do kilkudziesięciu (około 80) metrów długości i 4 do 10 *m* szerokości w podstawie. Wysokość głazów nad poziomem gruntu dosięga do 60 centymetrów.

Z tego rodzaju figur znane mi są w kraju tylko na porzeczu prawém Wisły, mianowicie trójkąty okolicy Trzebecha w powiecie chełmińskim, Nawry w pow. toruńskim i Lembarku w powiecie brodnickim. Z trzech tych miejscowości, trójkąt lembarski, znajdujący się w północno-wschodniej stronie drogi do Wądzyna, w pobliżu lewego brzegu r. Małej-Ossy, został jeszcze w r. 1850 rozebrany na użytek gospodarski; trójkąty zaś Nawry i Trzebecha przechowały się do naszych czasów.

W Trzebechu trójkąty z kamieni ustawianych znane mi są w trzech miejscowościach. Jeden z nich leży o parę kilometrów na południe od wsi, w kącie utworzonym rozchodzącymi się tu drogami do Grzybna i Wybeza, t. j. na tym samym obszarze gdzie się znajdował wyżej opisany trzebski trójrzędny krąg kamienny (ob. Tabl. XXXIV, fig. 9; — **A** i **E**). Trójkąt drugi, mały, mający 7—8 *m* długości leży jeszcze o 1½ *klm* dalej ztąd na południowy zachód, w stronę gruntów wsi Nawry, a nakoniec, na gruntach folwarku Marynki, o 1 *klm* na wschód od zabudowań folwarcznych i przy samej granicy nawrzyńskiej, widać jeszcze dwa obok siebie położone trójkąty.

Z czterech wymienionych trójkątów, dwa leżące na gruntach folwarku Marynki nie były

4. Triangles (Pl. XXXIV, fig. 1—6 et 9 et Pl. XXXV, fig. 1—20).

Tous les triangles de pierres dressées connus dans le pays, sont disposés de telle sorte que toujours l'un de leurs angles est droit (Pl. XXXIV, fig. 1, 5 et 6). Ils se distinguent par la grande régularité de leurs lignes et de leur forme. Les pierres employées à leur construction, ont été choisies parmi les blocs ératiques; elles ne sont pas trop grandes, elles sont à l'état brut et rangées exactement l'une contre l'autre.

La grandeur de ces triangles est diverse: de quelques mètres (7 à 8) à quelques dizaines de mètres (environ 80) de longueur et de 4—10 *m* de large à la base. La hauteur des pierres au-dessus du sol atteint 60 centimètres.

Je ne connais de figures de ce genre dans le pays que sur la rive droite de la Vistule, notamment dans les environs de Trzebech (district de Chełmno), de Nawra, (distr. de Toruń) et de Lembark (district de Brodnica). Des triangles de ces trois endroits, celui de Lembark, situé au nord-est du chemin allant à Wądzyn, près de la rive droite de la rivière Mała-Ossa, en 1850, a été dispersé pour les besoins du domaine; mais les triangles de Nawra et de Trzebech se sont conservés jusqu'à présent.

A Trzebech, je connais des triangles de pierres dressées en trois endroits. L'un d'eux est situé à quelques kilomètres au sud du village, dans l'angle formé par les chemins de Grzybno et de Wybech qui se croisent, c'est à dire au même endroit où se trouve le cercle de pierres à trois rangs décrit plus haut (Voy. Pl. XXXIV, fig. 9; — **A** et **E**). Un deuxième triangle, petit, de 7 à 8 mètres de longueur, est situé encore à un kilomètre et demi plus loin au sud-ouest, du côté du territoire du village de Nawra; enfin, sur les terres de la ferme de Marynki, à 1 *klm* à l'est des constructions, et contre la limite même du territoire de Nawra, on voit encore deux triangles à côté l'un de l'autre.

De ces quatre triangles énumérés, les deux, situés sur le territoire de la ferme de Marynki,

wcale badane. W trójkącie małym, znalazłem w r. 1878, zbudowany w jego głowie, grób kamienny skrzynkowy, który niestety, dawniej był już splondrowany; badania zaś trójkąta wykazanego na fig. 9 tablicy XXXIV (A) dały wyniki następujące:

Położenie trójkąta jest na lekkiej wyniosłości, odległej od czworoboku i kręgu o 1 do $1\frac{1}{2}$ *klm* na południe (fig. 9; D i E) i przytykającej od północy do obszernej doliny, w środku której dziś jeszcze są moczary i torfiska. Widocznie zatem, że pierwotnie trójkąt ten leżał nad samym brzegiem dawniejszych wód. Na wschód od tego miejsca, w odległości kilkuset kroków, w dalszym przedłużeniu tej samej wyniosłości, znajdują się dwa kręgi kamienne (fig. 9; — B); w odległości zaś dwa razy większej, w kierunku północno-wschodnim, widać jeszcze jeden krąg kamienny (C).

Rzut poziomy tego trójkąta wyobraża fig. 1 tablicy XXXIV. Długość jego (*a—b*), w kierunku od wschodu ku zachodowi, ma około 60 *m*, a szerokość podstawy (*b—c*), mająca kierunek od północy ku południowi, wynosi 9—10 metrów. Przy ścianie jego północno-południowej (*b—c*), t. j. przy jego podstawie, w głębokości około 40 *cm*, znalazłem grób kamienny skrzynkowy zbudowany z okrągłaków, leżący w kierunku od zachodu ku wschodowi i mający długości 1 *m*, a szerokości 0·80 *cm*. W skutek budowy jego z głazów bryłowych, grób ten był już zawalony. Wewnątrz jego znajdowało się 6—7 popielnic, które, ciężarem zapadłych brył kamiennych grobu, były zupełnie pogniecione. Z pomiędzy okruchów tych naczyń, trzy tylko ułamki mogły być wyobrażone w rysunku (fig. 2—4). Jeden z nich (fig. 2) pochodzi z popielnicy dość wielkiej, czarnej i przyozdobionej pod szyją głęboko i wyraźnie rytowanymi króskami. Ułamek naczynia drugiego, także czarnego (fig. 3), ma przyozdobienie w kształcie prążków, idących w poprzek, a ułamek trzeci (fig. 4) należy do popielnicy małej, przyozdobionej na brzuszku trzema wygniecionymi prążkami.

Charakter wszystkich tych wyrobów, oraz wszystkich innych szczątków ceramiki tego grobu zupełnie się zgadza z wyrobami tego rodzaju

n'ont pas été étudiés. Dans le petit triangle, j'ai trouvé en 1878 un tombeau à ciste de pierres construit à la base, mais qui, hélas, avait été autrefois pillé. L'étude du triangle lui même représenté fig. 9 de la planche XXXIV (A) a donné les résultats suivants:

Il est situé sur une faible hauteur, qui est à un ou à un kilomètre et demi au sud du carré et du cercle (fig. 9; D et E) et qui descend au nord sur une large vallée au milieu de laquelle sont encore aujourd'hui des marais et des tourbières. Il est évident ainsi, que primitivement ce triangle était situé sur le bord même d'anciennes nappes d'eaux. A l'est de son emplacement, à une distance de quelques centaines de pas, sur le prolongement de la même hauteur, se trouvent deux cercles de pierres (fig. 9—B) et à une distance deux fois plus grande, dans la direction nord-est, on voit encore un cercle de pierres (C).

La fig. 1 de la planche XXXIV représente une vue horizontale de ce triangle. Sa longueur (*a—b*) de l'est à l'ouest a environ 60 cent., et la largeur de sa base (*b—c*), dont la direction est du nord au sud, s'élève de 9 à 10 mètres. Contre la paroi nord-sud (*b—c*), c'est à dire à la base du triangle, à la profondeur d'environ 40 *cm*. j'ai trouvé un tombeau-caisse construit de blocs arrondis, dirigé de l'ouest à l'est et ayant une longueur de 1 *m* contre 80 *cm* de large. Par suite de sa construction en blocs de grès, ce tombeau était déjà écroulé. A l'intérieur se trouvaient de 6 à 7 urnes, qui, sous le poids des blocs écroulés du tombeau, ont été réduites en morceaux. De tous ces morceaux, trois fragments seulement ont pu être reproduits par le dessin (fig. 2—4). L'un d'eux (fig. 2) provient d'une urne assez grande, noire et ornée sous le col de lignes distinctement et profondément gravées. Le deuxième fragment, d'un vase également noir (fig. 3), a une ornementation en forme de petites raies, courant en travers, et le troisième (fig. 4), appartient à une petite urne, ornée à la panse de trois traits moulés.

Le caractère de tous ces objets, comme de tous les autres restes de la céramique de ce tombeau, s'accorde entièrement avec celui des objets

wszystkich innych w ogóle grobów kamiennych skrzynkowych.

W Nawrze, oprócz trójkąta leżącego na pograniczu gruntów téj wsi z gruntami Grzybna, który w roku 1875 był już zrujnowanym, znajduje się trójkąt leżący na gruntach plebańskich, którego rzut poziomy i widok zewnętrzny wyobrażają figury 5 i 6 tablicy XXXIV.

Trójkąt ten (fig. 5 i 6; — **A**), występuje podobnie jak i trzebski, na lekkiej wyniosłości. Długość jego wynosi 68 m, a szerokość podstawy ma około 10 metrów. Kierunek długości jest południowo-zachodni i w tym kierunku leży też koniec jego ostry, do którego przylega niewielki krąg kamienny (**B**), o którym mówiłem już wyżej (str. 154). Przy samej podstawie tego trójkąta (*g*), odkryty został w r. 1875 grób kamienny skrzynkowy, mający 2 metry długości i 0.75 m szerokości, zawierający wewnątrz 18 rozmaitej wielkości popielnic. Kierunek tego grobu był północno-wschodni. Rzut jego poziomy i sposób ustawienia w nim naczyń grobowych wyobraża fig. 10 tablicy XXXIV, a wewnętrzny jego widok, wykonany po wyjęciu już popielnic, — fig. 1 tablicy XXXV. Ze stanu tego widzimy, że grób ten, tak pod względem budowy swój, jakoteż i pod względem wewnętrznego uporządkowania niczym się nie różni od budowy wszystkich znanych grobów kamiennych skrzynkowych. Boki jego zbudowane były, jak wszędzie, z mocnych, nieobrabianych płyt kamiennych, obłożonych, czyli umocowanych na zewnątrz gładzami; dno jego stanowił bruk ułożony z drobnych kamyków, a za pokrywą służyły mu także płyty kamienne. Słowem, w grobie tym widzimy tę samą dobrze już nam znaną skrzynkę kamienną, jaką widzieliśmy i we wszystkich innych grobach kamiennych skrzynkowych.

Przedni koniec tego grobu był nieco zwężony (Tabl. XXXIV, fig. 10), a popielnice skupiały się ku tyłowi grobu tak, że w przedniej jego części było jeszcze nieco miejsca próżnego. Ze wszystkich jego naczyń, które całkowicie wyjąć się dały, celniejsze wyobrażają liczne figury tablicy XXXV.

de ce genre de tous les tombeaux à cistes de pierres en général.

A Nawra en outre du triangle situé à la limite de ce village et du territoire de Grzybno, qui était déjà ruiné en 1875, il y en a un autre qui est situé sur le territoire de Plebanka. Nous en représentons la vue horizontale et l'aspect extérieur fig. 5 et 6 de la planche XXXIV.

Ce triangle (fig. 5 et 6—**A**), s'étend comme celui de Trzebeż, sur une légère hauteur. Sa longueur atteint 68 m et sa largeur est de 10 mètres environ à la base. Sa direction dans le sens de la longueur, est de Nord-ouest, et c'est à l'ouest que se trouve sa pointe, que couronne un petit cercle de pierres (**B**), dont j'ai déjà parlé plus haut (p. 154). A la base de ce triangle, tout contre la paroi même (*g*), on a découvert en 1875 un tombeau à ciste de pierres ayant 2 mètres de long et 0.75 cent. de large, et contenant 18 urnes de différente grandeur. Il se dirigeait aussi du nord à l'ouest. Sa coupe horizontale et la disposition des urnes qu'il contenait sont représentées fig. 10 de la planche XXXIV et la vue de son intérieur, après l'enlèvement des urnes, est représentée fig. 1 de la planche XXXV. D'après cela nous constatons, que ce tombeau, par sa construction, comme par son arrangement intérieur, ne diffère en rien de tous les autres tombeaux à cistes de pierres qui nous sont connus. Ses côtés sont construits, comme partout, avec de fortes dalles brutes, garnies ou consolidées à l'extérieur avec des pierres; son fond est formé d'un pavé de petits cailloux et il est recouvert aussi de dalles de pierre. En un mot nous retrouvons là cette même caisse de pierres qui nous est déjà bien connue et que nous avons vue dans tous les autres tombeaux du même genre.

Son extrémité antérieure était quelque peu rétrécie (Pl. XXXIV, fig. 10), et les urnes étaient rassemblées contre le fond de telle sorte, que dans sa partie antérieure, il y avait encore un peu de place libre. De tous les vases qui en ont été retirés en entier, les nombreuses figures de la pl. XXXV représentent les plus précieux.

Popielnica piérwsza (fig. 2), dość wielka, koloru czerwonego na brzuscu, z szyją czernioną, odznacza się trojgiem zgrabnych przyozdobień, naśladowujących uszy.

Popielnica druga (fig. 3), tak samo ubarwiona jak i poprzednia i równéj z nią wielkości, ma na szyi zdobiące ją dwa prążki. Pokrywa téj popielnicy czapkowata, koloru czarnego, zamiast ucha ma zgrabne przyozdobienie.

Wewnątrz téj popielnicy, pomiędzy kośćmi, znajdowały się żelazne szczypczyki z kółkiem i kolec fibuli także żelaznej (fig. 3a i 3b).

Popielnica trzecia (fig. 4), czerwona, z trojgiem uch, przyozdobiona pod szyją jednym rzędem wygniatanych dołków, stała w zgrabnej podstawce.

Popielnica czwarta (fig. 5), niska, rozszerzona, czarna, odznacza się niezwykłym kształtem. Stała ona także w podstawce, za którą służyła jej szeroka pokrywa kształtu czapkowego.

Popielnica piąta (fig. 6), stojąca także w podstawce, koloru czerwonego na brzuscu, a czerniona na szyi, przyozdobiona jest trojgiem upiększeń, naśladowujących uszy.

Popielnica szósta (fig. 7), mała, ustawiona była na podstawce kształtu miseczki.

Popielnica siódma (fig. 8), malutka, czarna, wyróżnia się od wszystkich, znanych dotychczas popielnic tych grobów, swym wyjątkowo oryginalnym kształtem filiżanki z uszkiem. Ustawiona ona była w podstawce, mającej także oryginalne uszko.

Popielnica ósma (fig. 9), wielka, całkiem czarna, zdobiona pręgami, ma kształt szeroko-otworny, nader rzadko się przytrafiający w ceramice grobów kamiennych skrzynkowych.

Wewnątrz téj popielnicy znajdowały się dwa wyroby żelazne (fig. 9a i 9b) użytku niewiadomego. Jednym z nich jest łukowata blaszka żelazna, nieco podobna do nożyka sierpikowatego, a drugim, jakiś przedmiot podobny do łopatki.

Popielnica dziewiąta (fig. 12), pięknych kształtów, umiejętnie rozszerzona w brzuscu,

La première urne (fig. 2), assez grande, d'une couleur rouge à la panse, avec un col noirci, se distingue par trois légers ornements imitant des oreilles.

La deuxième urne (fig. 3) dans les mêmes couleurs que la précédente et aussi grande, a au col deux raies comme ornement. Le couvercle en forme de bonnet, de couleur noire, a un gracieux ornement en guise d'orillon.

A l'intérieur de cette urne, se trouvait, au milieu des os, des pincettes de fer avec un anneau et la pointe d'une fibule également en fer (fig. 3a et 3b).

La troisième urne (fig. 4), rouge, avec trois orillons, et un rang de fossettes au-dessous du col comme ornement, était sur une élégante soucoupe.

La quatrième urne (fig. 5), basse, élargie, noire, se distingue par une forme peu commune. Elle se dressait aussi sur une soucoupe, large couvercle en forme de bonnet.

La cinquième urne (fig. 6), dressée également sur une soucoupe, est de couleur rouge sur la panse et noire au col; elle est ornée de trois motifs, imitant des orillons.

La sixième urne (fig. 7), petite, était dressée sur une soucoupe en forme de terrine.

La septième urne (fig. 8), très-petite, noire, diffère de toutes les autres urnes connues de ces genres de tombeaux, par sa forme particulièrement originale de tasse à anse. Elle était dressée sur une soucoupe ayant aussi une anse originale.

La huitième urne (fig. 9), grande, entièrement noire, ornée de raies, est un d'un type à grande ouverture qui se rencontre bien rarement dans la céramique des tombeaux caisse.

A l'intérieur de cette urne se trouvaient deux objets en fer (fig. 9a et 9b) d'un usage inconnu. Le premier est une petite lame de fer arrondie, quelque peu semblable à un couteau-serpette, et le deuxième rappelle une spatule.

La neuvième urne (fig. 12), de forme élégante, habilement élargie à la panse, est ornée

przyozdobiona jest czworgiem zgrabnych uch i jednym rzędem ostro wygniatanych kółek.

Wewnątrz tej popielnicy znajdowały się uszkodzone zausznice z drutu brązowego z nawleczonymi paciorkami szklanymi (fig. 12; *a, b, c*).

Popielnica dziesiąta (fig. 13), wielka, czerwona, kształtna, przyozdobiona jest czterema parami wielkich spłaszczonych guzów. Pokrywę téj popielnicy zdobi rząd dołków w kształcie kropek wytłaczanych narzędziem ostrem.

Popielnica jedenasta (fig. 14), niewielka, zgrabna, przyozdobiona dwoma ostro wygniecionymi prążkami, ustawiona była w zgrabnej także podstawce, mającej kształt talerza. Zgrabne także przyozdobienie stożkowatej pokrywy téj popielnicy wyobrażają fig. 14*a* i 14*b*. Wewnątrz popielnica zawierała małe kółko brązowe (fig. 14*c*), które jest prawdopodobnie zausznicą.

Popielnica dwunasta (fig. 15) odznacza się oryginalną pokrywą, której sutą ornamentacja rytowana naśladuje włosy, a fantazyjne przyozdobienie zastępuje ucho.

Reszta popielnic tego grobu była zniszczona, lecz te były kształtów pospolitych. Po niektórych z tych naczyń pozostały pokrywy kształtu czapkowego (fig. 10 i 11), z których jedna jest zdobiona (fig. 10). Po jednej z popielnic pozostała wielce godna uwagi, nader kształtna i gustownie przyozdobiona podstawka (fig. 17).

Wreszcie, w niektórych popielnicach zniszczonych znajdowały się także wyroby żelazne użytku niewiadomego. Jeden z nich (fig. 18), jest blaszką kształtu półksiężyca, przy której rdzą uczepony jest wyrób drugi, podobny do kolca. Wyrób trzeci jest haczykiem żelaznym (fig. 19), a na koniec, czwarty stanowi ułamek drutu żelaznego (fig. 20).

Przy rozbieraniu ścian tego grobu znalezione zostały trzy sporej wielkości kółka żelazne. Jedno z tych kółek wyobraża fig. 16 tejże tablicy.

Z przytoczonego opisu tego grobu i tych wszystkich przedmiotów, które się w nim znajdowały, wynika, że, położony w trójkącie z kamieni ustawionych, ani swą budową, ani wewnę-

de quatre orillons gracieux et d'un rang de cercles vivement moulés.

A l'intérieur de cette urne se trouvaient des pendants d'oreilles de fil de bronze détériorés avec des perles de verre enfilées (fig. 12; *a, b, c*).

La dixième urne (fig. 13), grande, rouge, élégante, est ornée de quatre paires de très gros boutons aplatis. Son couvercle est agrémenté d'un rang de fossettes en forme de points, creusées à l'aide d'un instrument aigu.

La onzième urne (fig. 14), petite, élégante, ornée de deux lignes moulées vivement, était dressée sur une soucoupe aussi élégante en forme d'assiette. La charmante ornementation de son couvercle conique est représentée fig. 14*a* et 14*b*. A l'intérieur, cette urne renfermait un petit cercle de bronze (fig. 14*c*), qui est vraisemblablement un pendent d'oreille.

La douzième urne (fig. 15) se distingue par l'originalité de son couvercle dont les nombreuses, lignes gravées imitent des cheveux et dont un ornement fantaisiste tient lieu d'orillon.

Les autres urnes de ce tombeau étaient brisées; mais leur forme était commune. De quelques uns de ces vases, il restait des couvercles en forme de bonnet (fig. 10 et 11), dont un est orné (fig. 10). De l'un deux il restait une soucoupe très remarquable, très élégante et ornée avec goût (fig. 17).

Plusieurs de ces urnes détruites, en outre renfermaient aussi des objets de fer d'un usage inconnu. L'un deux (fig. 18), est une petite plaque en forme de croissant, contre laquelle est rivée par la rouille une autre pièce en forme de pointe. Le troisième objet est un crochet de fer (fig. 19) et enfin le quatrième est formé de fragments de fil de fer (fig. 20).

Après le démontage des murs du tombeau on a trouvé encore trois anneaux de fer assez grands dont l'un est représenté fig. 16 de la même planche.

De la description que nous venons de faire et des objets recueillis dans ce tombeau, il ressort que, édifié dans un triangle de pierres dressées, ce monument, par sa construction, par sa

trzném uporządkowaniem, ani wreszcie charakterem techniki zawartych w niem naczyń grobowych, oraz charakterem znalezionych w naczyniach tych rozmaitych zabytków, nie wyróżnia się on zgoła od wszystkich innych grobów kamiennych skrzynkowych, badanych na zwykłych znanych już nam cmentarzyskach.

5. Czworoboki (Tabl. XXXII, fig. 9 i 10 i Tabl. XXXIV, fig. 7—9).

Na całej przestrzeni obu porzeczy Wisły Prus Królewskich, znane mi jest jedno tylko miejsce, w którym kamienie ustawione występują w kształcie czworoboku, a to, mianowicie w Trzebczu, w powiecie chełmińskim. Jestto ten sam czworobok, do południowej ściany którego przytyka wyżej opisany badany krąg z menhirem (str. 154). Występuje on na niewielkiej wyniosłości polnej, przylegającej od południa do obszerniej niziny torfiastej i zajmuje przestrzeń 65 m wzdłuż i 10—12 m wszerz. Kierunek jego długości leży ze wschodu ku zachodowi.

Rzut poziomy i widok zewnętrzny części tego czworoboku, w tem miejscu gdzie przytyka do niego ze strony południowej wyżej opisany krąg z menhirem, wyobrażają fig. 9 i 10 tablicy XXXII; rzut zaś poziomy i widok z boku całego tego zabytku ob. fig. 7 i 8 tablicy XXXIV, a położenie jego sytuacyjne widać na fig. 9 téjże tablicy (D).

Cała czworoboczna przestrzeń tego zabytku objęta jest linijami prostemi, złożonemi z szeregu gładów szczelnie jeden przy drugim ułożonych w kształcie ścian. W ogóle w całym sposobie układu i uporządkowania tych gładów oraz w ich wielkości i wysokości nad poziomem gruntu nie ma tu żadnej różnicy od tego, cośmy już pod tym względem powiedzieli przy wyżej podanym opisie trójkątów.

Dwa kąty czworoboku trzebskiego, mianowicie, północno-zachodni i południowo-wschodni, połączone są z sobą liniją złożoną z szeregu gładów takich samych i w ten sam sposób ułożonych jak i w jego ścianach. Linija ta, stano-

disposition intérieure, comme par le caractère technique des vases funéraires qu'il renfermait, et celui des divers objets contenus dans ces vases, ne diffère absolument pas de tous les autres tombeaux à cistes de pierres, étudiés dans tous les autres cimetières ordinaires qui nous sont connus.

5. Carrés (Pl. XXXII, fig. 9 et 10 et Pl. XXXIV fig. 7—9).

Sur toute la surface des deux rives de la Vistule dans la Prusse royale, je ne connais qu'un seul endroit où des pierres dressées sont disposées en carré, c'est à Trzebech, dans le district de Chelmno (Culm). Il s'agit du carré même contre la paroi méridionale duquel s'élève le cercle avec menhir ci-dessus décrit (p. 154). Il s'étend sur des champs légèrement élevés, au sud d'une vaste dépression tourbeuse et embrasse une étendue de 65 mètres en longueur et de 10 à 12 mètres en largeur. Sa direction suivant la longueur est de l'est à l'ouest.

La projection horizontale et la vue extérieure de la partie de ce carré où du côté méridional, s'adosse le cercle avec menhir décrit plus haut, sont représentées fig. 9 et 10 de la pl. XXXII. La projection horizontale et la vue de côté du monument entier voy. fig. 7 et 8 de la pl. XXXIV, et l'on peut voir sa position topographique fig. 9 de la même planche (D).

Toute la surface carrée de ce monument est limitée par des lignes droites, formées de rangées de blocs disposés exactement l'un contre l'autre comme pour des murs. En général dans toute l'ordonnance et la disposition de ces blocs comme dans leur grandeur et leur hauteur au-dessus du sol, il n'y a là rien qui diffère de ce que nous avons dit sur ce point antérieurement dans la description des triangles.

Deux angles du carré de Trzebech, celui du nord-ouest et celui du sud-est, sont réunis entre eux par une ligne formée d'un rang de blocs du même genre et disposés de la même façon que ceux des murs extérieurs. Cette ligne, cou-

wiąca przekątną czworoboku, dzieli go na dwie części trójkątne: północno-wschodnią i południową-zachodnią (Tabl. XXXIV, fig. 7 i 8, **A** i **B**). Czworobok przeto ten jest niby złożonym z dwóch trójkątów mających jeden bok wspólny.

Całe płaszczyzny obu tych części trójkątnych założone są dość grubą warstwą jeden na drugim ułożonych i szczelnie do siebie przylegających głazów płytowatych, przykrytych powłoką ziemi kilkunastucalowej grubości. Próby badań tych przestrzeni, dokonane przezemnie w r. 1877, wykazały, że w szczelinach pomiędzy temi głazami znajduje się tu i owdzie, niemała ilość skorup rozmaitych potłuczonych naczyń lepionych ręcznie. Co do koloru swego, grubości ścianek i w ogóle całego charakteru garncarskiego, skorupy te niczem się nie różniły od ułamków naczyń pochodzących z grobów kamiennych skrzynkowych. Kształtów jednak tych naczyń, z drobnych ułamków tych wyrozumieć nie można. Żmudne, uciążliwe i zbyt kosztowne oczyszczenie tak wielkiej, kamieniami zapelnionej przestrzeni czworoboku, było przyczyną, że ten jedyny w swoim rodzaju wspaniały zabytek krajowy nie mógł być gruntownie zbadany.

Wszystkie nakoniec wyżej opisane rozmaite formy, w jakich poznaliśmy ustawiane na powierzchni kamienie, występują w naturze w pewnym wzajemnym z sobą związku. Dla wyrozumienia tego związku, oraz warunków fizyograficznych, wśród których zwykły one w kraju występować, wypada rozpatrzeć się w topograficznym rozmieszczeniu tych zabytków w takich miejscowościach, w których występują obok siebie najwięcej urozmaicone ich formy. Najdogodniejszym i prawie jedynym do tego celu miejscem, jest znana już nam po części okolica Trzebca. Tam bowiem, na niewielkim stosunkowo obszarze, skupione są najwięcej różnorodne formy tych zabytków; najwięcej ich tam ocalało od zniszczenia. Wzajemny ich przeto związek, oraz stosunek do sytuacji miejscowości, najlepiej się tu uwydatnia.

pant le carré en diagonale, le divise en deux parties triangulaires; une partie nord-est et une partie sud-ouest (Pl. XXXIV, fig. 7 et 8, **A** et **B**). Par suite, ce carré est comme formé de deux triangles ayant un côté commun.

Les aires entières de ces deux triangles sont garnies d'une couche assez épaisse de blocs en forme des dalles placées l'une contre l'autre et jointes hermétiquement. Ce dallage est recouvert de quelques pouces de terre. Les tentatives que j'ai faites pour fouiller ce sol, en 1877, ont montré que, à travers les fentes de ce dallage, il se trouve çà et là, un certain nombre de tessons de différentes poteries faites à la main. Par leur couleur, l'épaisseur de leurs parois et en général tous leurs caractères, ces tessons ne diffèrent en rien des débris de poteries qui proviennent des tombeaux à cistes de pierres. Il n'est cependant pas possible de se représenter les formes des vases eux-mêmes avec ces menus fragments. Cependant le déblaiement d'une si grande surface remplie de pierres, est si vêtilleux, si pénible et si coûteux, que ce monument remarquable, unique en son genre dans ce pays, n'a pu être fouillé à fond et complètement étudié.

En résumé, toutes les formes ci-dessus décrites, sous lesquelles se présentent à nous les pierres dressées à la surface, ont entre elles en réalité un lien commun. Pour comprendre ce lien et les conditions topographiques dans lesquelles elles se présentent habituellement dans le pays, il faut examiner quelles sont leurs relations aux endroits où les plus différentes d'entre elles se trouvent l'une à côté de l'autre. L'endroit le plus digne d'attention à cet effet, et presque le seul qui nous soit connu, c'est l'emplacement du groupe de Trzebca. Car là, sur une étendue relativement petite, sont réunies les formes les plus différentes des monuments de ce genre, et ils ont été, mieux qu'ailleurs, préservés de la destruction. Leur relation respective, et leurs rapports, en égard à l'emplacement qu'ils occupent, s'y montrent le mieux.

Plan sytuacyjny téj miejscowości wyobraża fig. 9 tablicy XXXIV.

Jestto kilkudziesięciomorgowy obszar gruntu, tworzący trójkąt zamknięty z dwu stron drogami rozchodzącymi się z Trzebeza do Grzybna i do Wypeza, a z trzeciej, granicą gruntów wsi Trzebeza z gruntami wsi Wypeza i Grzybna. Środek tego trójkątu, obejmujący kilkanaście morgów przestrzeni, przedstawia nieco zagłębioną wklęsłość, zajęta dziś jeszcze błotkiem i w celu osuszenia jój, przeciętą w kilku kierunkach rowami. Szeroki pas gruntu otaczającego to błotko, uprawiany już od niejakiego czasu, chociaż w skutek téj kultury rolnej, zmienił już swój charakter pierwotny, zdradza jednakże ślady istnienia dawniej na jego powierzchni nowszych wód aluwialnych, wytwarzających pokłady torfowe. Dalej, po za tym pasem, poziom gruntu zaczyna się podnosić i tworzą się lekkie wzniesienia i pagórki otaczające w około całą tę środkową przestrzeń. Na tych pagórkach rozmieszczane są rozmaite formy kamieni ustawianych.

Zaczynając od strony północnej, wznosi się tu najokazalszy w téj miejscowości, tylko co opisany czworobok (D) z przylegającym do południowej jego ściany kręgiem. Leży on na nieobszernej wyniosłości, która z południowej swój strony spada prędko do poziomu środkowej doliny. O 250—300 kroków od tego czworoboku na zachód występuje także opisany już wyżej krąg trójrzędny (E), leżący także na wyniosłości mającej spadek ku wschodniej swój stronie. W pobliżu tego kręgu rozpoczyna się szereg rozmaitych form kamieni ustawianych, pomieszanych z mogiłami kamiennymi i grobami kamiennymi skrzynkowými, ciągnący się ku południowi na całej długości pogranicza gruntów wsi Grzybna i Wypeza z gruntami trzebskimi.

Wszystkie zabytki te są już przez kulturę rolną zupełnie zburzone, w skutek czego na podanym planie téj miejscowości (fig. 9) oznaczone być nie mogły. Na południu, wyniosłość gruntu położona w kącie pomiędzy drogą z Trzebeza do Wypeza, a granicą trzebską znowu ma główny spadek ku środkowi obszaru, t. j. na północ ku

Le plan topographique du groupe de Trzebeza est représenté fig. 9 de la planche XXXIV.

Il comprend une surface de quelques dizaines d'arpents, fermés de deux côtés par les chemins conduisant de Trzebeza à Grzybno et à Wypez, et du troisième par la limite du territoire de Trzebeza avec le territoire de Wypez et de Grzybno. Le milieu de ce triangle, embrassant une surface de quelques arpents, présente une dépression occupée encore aujourd'hui par des marais et coupée en différents sens par des fossés destinés à dessécher ceux-ci. La large bande de terrain qui entoure ce marais, cultivée déjà depuis un certain temps et qui a perdu, à cause de cette culture, son caractère primitif, laisse voir cependant des traces de l'existence ancienne d'eaux alluviales sous lesquelles se formaient, à sa surface, des dépôts tourbeux. Au delà de cette bande, le sol commence à se relever et il se forme des hauteurs légères et de petites collines qui entourent toute cette dépression médiane. Sur ces collines sont dispersés différents genres de monuments de pierres dressées.

En commençant par le côté nord, on rencontre le plus magnifique d'entre eux. C'est le carré (D) décrit plus haut qui se relie à un cercle par sa paroi sud. Il est situé sur une légère hauteur qui, du côté sud, descend rapidement au niveau de la vallée du milieu. A 250 ou 300 pas de ce carré, à l'ouest, se trouve aussi le cercle à trois rangs déjà décrit plus haut (E), et qui est situé de même sur une hauteur qui s'incline du côté est. Dans le voisinage de ce cercle commençait une rangée de différents genres de pierres dressées, associées à des tumulus de pierres et à des tombeaux-caisse; cette rangée s'étendait au sud sur toute la longueur de la limite qui sépare les territoires de Grzybno et de Wypez et le territoire de Trzebeza.

Tous ces monuments ont déjà été entièrement détruits par la culture; et c'est pourquoi sur le plan de cette localité (fig. 9), ils ne sont pas marqués. Au sud, une hauteur, située dans l'angle qui fait le chemin de Trzebeza à Wypez avec la frontière de Trzebeza, a de même sa pente principale vers le centre de l'espace spécifié, c'est

dolinie, a szczyt jęj zajęty jest trójkątem (A). Od tego ostatniego miejsca, w kierunku najprzód wschodnim, a dalej, w północno-wschodnim, ciągną się wyniosłości, na których, w niewielkich od siebie odstępach, występują znowu kręgi kamienne (B i C). Spadek wszystkich tych wyniosłości skierowany jest ku nizinie środkowej.

Jeżeli teraz, przy opisanj sytuacji wymienionych kamieni ustawianych, przedstawimy sobie środkową pomiędzy nimi nizinę błotną i całą otaczającą ją wklęsłość zalaną wodami tak, jak to mogło być w czasach bardzo nawet niedawnych, to otrzymamy krajobraz zupełnie zgodny z tym, jaki był podczas wznoszenia i porządkowania tych zabytków w czasach przedhistorycznych. Wszystkie zatem zabytki te ukażą się wzniesionymi nad samymi brzegami wód.

Z opisanego tedy stanu rzeczy wynika, że, co do miejsca badanych rozmaitych form kamieni ustawionych, obierano, tak samo jak dla cmentarzysk grobów kamiennych skrzynkowych, punkty wynioślejsze i bezpośrednio przylegające do wód. Jaki cel był wznoszenia tych zabytków, dziś trudno jest coś pewnego pod tym względem powiedzieć. Zważywszy jednak ten stały i nader ścisły związek, jaki się tu wszędzie okazuje pomiędzy temi zabytkami, a cmentarzyskami grobów kamiennych skrzynkowych i mogił kamiennych, z wielkim prawdopodobieństwem sądzić można, że są one niczém innym, jak zabytkami charakteru religijnego i że pozostawały w jakiejś ścisłej łączności z obrzędami pogrzebowymi.

B. Kamienie ustawiane podziemne.

Z natury swojej, zabytki tego rodzaju, jako ukryte wewnątrz ziemi, bez żadnych na powierzchni oznak ich istnienia, niełatwo i przypadkiem tylko mogą być dla badań odkryte. Z tego też powodu, wszystkie znane nam dotychczas kamienie ustawione w ziemi, spostrzeżono tylko z powodu badań dokonywanych na cmentarzyskach grobów kamiennych skrzynkowych. Przypadkowe takie i od ślepego tylko trafu za-

à dire du côté nord, et son sommet est occupé par un triangle (A). De ce dernier endroit, d'abord dans la direction est, et ensuite dans la direction nord-est, s'étendent des hauteurs sur lesquelles se dressent de nouveau à peu de distance l'un de l'autre, des cercles de pierres (B et C). La pente de toutes ces hauteurs se dirige vers la dépression centrale.

Si maintenant, cette situation des monuments de pierres dressées une fois décrite, nous représentons le marais qui existe au milieu d'eux et la dépression autour de celui-ci, recouverts d'eaux comme cela a pu exister même en des temps très peu anciens, nous avons un tableau qui correspond entièrement au paysage des temps préhistoriques où ces monuments ont été orientés, et construits. Tous par conséquent ont été autrefois élevés sur les bords mêmes de l'eau.

De cet état de choses il résulte, que pour l'emplacement des différents monuments de pierres dressées, que nous avons passés en revue, on choisissait, comme pour les cimetières de tombeaux-caisse, les points les plus élevés et dans le voisinage immédiat de nappes d'eaux. Dans quel but ces monuments étaient-ils élevés? Il est difficile de dire aujourd'hui à ce sujet quelque chose de positif. En considérant cependant le rapport très-étroit et constant qui apparaît ici partout entre ces monuments et les cimetières de tombeaux-caisse et les tumulus de pierres, on peut admettre avec beaucoup de probabilité, qu'ils ne sont rien autre chose que des monuments d'un caractère religieux et qu'ils avaient quelque étroite relation avec les cérémonies funéraires.

B. Pierres dressées en terre.

Du fait même de leur nature, les monuments de ce genre, cachés dans le sol, sans aucun signe de leur existence à la surface, ne peuvent être découverts que difficilement et même seulement par accident. Aussi, tous ceux qui nous sont connus jusqu'à présent, ont été mis au jour uniquement à la suite de fouilles effectuées dans les cimetières de tombeaux à ciste de pierres. De telles découvertes accidentelles,

leżne odkrycia nie mogą być liczne, a te, które się tu i ówdzie zdarzyły, dla wielorakich przyczyn nie wszędzie mogły być gruntownie zbadać. Wiele bowiem w przypadkach takich zależało na tém, czy miejsce, w którym zabytki te się pokazały, było wolném dla badań, czy też, z powodu zasiewów lub lasów, przedstawiało obszar dla badań zamknięty.

Przeгляд odkrytych tego rodzaju zabytków skutecznym tu według form w jakich one spostrzeżone zostały.

I. Ściany.

Ściany złożone z kamieni ustawianych pod ziemią, do których przyłączam także i rzędy, czyli szeregi głazów, spostrzeżono przy badaniu cmentarzysk z grobami kamiennymi skrzynkowymi w Jasieńcu w powiecie świeckim, w Bralewnicy w pow. tucholskim, w Skurczu w pow. starogardzkim, i w Brąchnówku w pow. toruńskim.

W Jasieńcu ściany i rzędy były do tego stopnia spustoszone, że pozostały po nich same tylko ruiny, z których nie tylko stosunku ich do grobów cmentarzyska na którym się znajdowały, lecz kierunku nawet w którym ułożone były, wyrozumieć nie można było.¹⁾

W Bralewnicy ściany i rzędy ułożone z kamieni w głębokości przeszło półmetrowej, odkryto w zachodniej stronie cmentarzyska z grobami kamiennymi skrzynkowymi, badanego przezemnie w r. 1877, a którego opis podałem wyżej (ob. str. 76). Były one w skutek zagażenia tego miejsca pomiędzy r. 1874 a 1876 znacznie zniszczone. Jedna ze ścian znajdowała się na zachodnim kresie obszaru cmentarzyska, poza którą dalej grobów skrzynkowych wcale już nie było. Miała ona kierunek z północy ku południowi, z małemi przerwami ciągnęła się na przestrzeni kilkudziesięciu metrów i przerywała sobą w poprzek zwężoną w tem miej-

¹⁾ Wiadomości szczegółowe o tém cmentarzysku ob. Tekst objaśniający do Mapy archeolog. Prus król. Kraków 1881.

dues à l'aveugle hasard, ne peuvent être nombreuses; et celles qui se sont rencontrées çà et là, n'ont pu être partout l'objet d'une étude approfondie, pour diverses raisons. Dans de telles conditions en effet ce qui importait avant tout c'est que l'endroit où on les trouvait fût libre pour des fouilles, ou qu'il ne fût pas interdit par suite de la présence de bois ou de cultures.

Nous allons passer en revue les monuments de ce genre découverts jusqu'à présent, selon les formes sous lesquelles ils ont été observés.

I. Mûrs.

Les murs formés de pierres dressées en terre, auxquels je rattache les rangées ou les alignements de pierres, ont été mis à découvert à la suite des fouilles des cimetières de tombeaux-caisses à Jasieniec, district de Swiec, à Bralewnica, district de Tuchola, à Skurcz, district de Starogard et à Brąchnówko, district de Toruń.

A Jasieniec, murs et rangées étaient à tel point démolis, qu'il n'en restait que des ruines. Il a été impossible de juger d'après celles-ci, de leur rapport avec les tombeaux du cimetière où ils se trouvaient, et même de la direction suivant laquelle ils avaient été édifiés.¹⁾

A Bralewnica, murs et rangées formés de pierres à la profondeur d'un demi-mètre, ont été découverts du côté ouest du cimetière de tombeaux-caisses, fouillé par moi en 1887 et dont j'ai donné la description plus haut (v. p. 76). Ils ont été en grande partie détruits entre les années 1874 et 1876, par suite du boisement de cet endroit. L'un des murs se trouvait à l'extrémité ouest de l'emplacement du cimetière, au delà de laquelle il n'y avait plus du tout de tombeaux à cistes de pierres. Il avait une direction nord-sud; il se prolongeait, sauf de légères interruptions, sur une longueur de quelques dizaines de mètres et coupait en travers la hau-

¹⁾ Pour les détails relatifs à ce cimetière voy. Texte explicatif de la Carte archéologique de la Prusse royale. Cracovie 1881.

Fig. 8. Popielnica mała, czarna, w kształcie kubka, z jednym uszkiem, stojąca w podstawie czarnej.

W. 40; O. 40; D.?

(Wewnątrz tej popielnicy znajdowały się szczątki kółka brązowego).

Fig. 9. Popielnica czarna, zdobiona.

W. 265; O. 185; D. 120; B. 230.

— 9a. } Wyroby żelazne, znalezione w tej
— 9b. } popielnicy.

Fig. 10. Pokrywa czerwona, zdobiona, od popielnicy zniszczonej.

W. 72; O. 240.

Fig. 11. Pokrywa czarna popielnicy zniszczonej.

W. 56; O. 168.

Fig. 12. Popielnica czarna, zdobiona, z czworogiem zgrabnych uch.

W. 190; O. 165; D. 88; B. 255.

— 12a. } Szczątki zausznice brązowych i paciorków
— 12b. } szklanych stopionych, z téjże popielnicy.
— 12c. }

Fig. 13. Popielnica wielka, czerwona, z szyją czarną, przyozdobiona czterema parami guzów płaskich, z pokrywą czarną, zdobioną.

W. 295; O. 170; D. 120; B. 312.

(Wewnątrz tej popielnicy znajdowały się szczątki zausznice i kawałki szkła stopionego).

Fig. 14. Popielnica czarna, zdobiona, w podstawie czarnej, mającej kształt miseczki.

W. 165; O. 130; D. B. 160.

— 14a. } Pokrywa téj popielnicy, czarna, kształtu stożkowatego, zdobiona, wyobrażona
— 14b. } z góry (14a) i z boku (14b).

— 14c. Kółko z drutu brązowego, znalezione w tej popielnicy.

Fig. 15. Popielnica czerwona, gładka, z szyją czarną, z pokrywą zdobioną.

W. 270; O. 180; D. 140; B. 270.

Fig. 16. Kółko żelazne, jedno z trzech kółek znalezionych pomiędzy kamieniami w ścianie grobu.

Fig. 17. Podstawka popielnicy zniszczonej, czerwona, zdobiona, z uchem.

W. 96; O. 240.

Fig. 18. } Szczątki wyrobów żelazn. } znalezione
Fig. 19. } " " " " } w popielnicach
Fig. 20. } " " " " bronz. } zniszczonych

Wszystkie przedmioty na tej tablicy wyobrażone, znajdują się w Muzeum Towarzystwa naukowego w Toruniu.

Wydobyte z grobu skrzynekowego, wyobrażonego na figurze I téjże tablicy

Fig. 8. Urne petite, noire, en forme de gobelet, avec une petite anse unique, sur soucoupe noire.

h. 40; b. 40; f.?

(Dans cette urne se trouvaient des restes d'un anneau en bronze).

Fig. 9. Urne noire, ornementée.

h. 265; b. 185; f. 120; p. 230.

— 9a. } Objets en fer, trouvés dans cette urne.
— 9b. }

Fig. 10. Couvercle rouge, d'une urne détruite, ornementée.

h. 72; b. 240.

Fig. 11. Couvercle noir d'une urne détruite.

h. 56; b. 168.

Fig. 12. Urne noire, ornementée, à quatre anses élégantes.

h. 190; b. 165; f. 88; p. 255.

— 12a. } Débris de boucles d'oreille en bronze et de perles en verre fondues.
— 12b. }
— 12c. }

Fig. 13. Urne grande, rouge, à col noir, ornementée à quatre paires de protubérances aplaties, avec couvercle noir, ornementé.

h. 295; b. 170; f. 120; p. 312.

(Dans cette urne se trouvaient des débris de boucles d'oreille et des morceaux de verre fondu).

Fig. 14. Urne noire, ornementée, sur une soucoupe noire, en forme de petit plat.

h. 165; b. 130; f. ?; p. 160.

— 14a. } Couvercle de cette urne, noir, d'une forme conique, ornementé, vu d'en haut (14a) et de côté (14b).
— 14b. }

— 14c. Anneau de fil de bronze, trouvé dans cette urne.

Fig. 15. Urne rouge, unie, à col noir et avec couvercle ornementé.

h. 270; b. 180; f. 140; p. 270.

Fig. 16. Anneau en fer, un des trois anneaux trouvés entre les pierres formant les parois du tombeau.

Fig. 17. Soucoupe d'une urne détruite, rouge, ornementée, avec anse.

h. 96; b. 240.

Fig. 18. } Débris des objets en fer } trouvés dans
Fig. 19. } " " " " " } les urnes détruites.
Fig. 20. } " " " " " en bronze }

Tous les objets représentés sur cette planche se trouvent dans le Musée de la Société scientifique de Thorn.

Exhumés du tombeau-caisse, représentés fig. 1 de la même planche.

Tablica XXXV.

Kamienie ustawiane (c. d.).

GOSCIERADZ.

- Fig. 1. Plan sytuacyjny zabytków przedhistorycznych w okolicy Gościeradza.
A.—B. Kierunek przekroju dla figury następniej (fig. 2).
- Fig. 2. Przekrój pionowy miejscowości przedstawionej na fig. 1, w kierunku linii *A.—B.*
D. Osady dyluwialne: *p.* — warstwy piaskowe; *g.* warstwy gliniaste.
O. Osady oligoceniczne: *g'.* — gliny; *l.* — lignit.
K. Osady dawniej kredy.
- Fig. 3. Plan cmentarzyska oznaczonego na fig. 1 liczbą IV, zawierającego kręgi kamieni ustawianych.
A.—B. Kierunek przekroju kręgu kamiennego, wyobrazonego na fig. 4 i 5.
1.—9. Kręgi z kamieni ustawianych.
a. Grób kamienny skrzynkowy.
- Fig. 4. Rzut poziomy jednego z kręgów kamiennych, oznaczonych na fig. 3.
A.—B. Kierunek przekroju dla fig. 5.
a. Popielnica przykryta kloszem.
k. Klosz przykrywający popielnicę.
d., d. Ziemia kopana przy budowie kręgu kamiennego.
- Fig. 5. Przekrój pionowy kręgu kamiennego, wyobrazonego w rzucie poziomym na fig. 4.
A.—B. Linija przekroju w kierunku oznaczonym na fig. 4.
a. Popielnica przykryta kloszem.
k. Klosz przykrywający popielnicę.
d. d. Ziemia kopana przy budowie kręgu kamiennego.

Tablica XXXVII.

Kamienie ustawiane (c. d.).

- Fig. 1. Plan sytuacyjny kamieni ustawianych podziemnych, odkrytych w lasku akacyjowym pod wsią Brachnówkiem.
A, B, C, D, g, r. Kamienie ustawiane, oznaczone temż znakami na rzucie poziomym, na fig. 2.

Planche XXXV.

Pierres dressées (suite).

GOSCIERADZ.

- Fig. 1. Plan des monuments préhistoriques des environs de Gościeradz.
A.—B. Direction de la coupe de la figure suivante (fig. 2).
- Fig. 2. Coupe verticale de localité représentée fig. 1, dans la direction de la ligne *A.—B.*
D. Dépôts diluviens: *p.* — couches de sable; *g.* — couches d'argile.
O. Dépôts d'oligocène: *g'.* — argile; *l.* — lignite.
K. Dépôts crétacés, anciens.
- Fig. 3. Plan du cimetière, marqué, sur la fig. 1, par IV, contenant les cercles de pierres dressées.
A.—B. Direction de la coupe du cercle, représentée sur la fig. 4 et 5.
1.—9. Cercles en pierres dressées.
a. Tombeau-caisse.
- Fig. 4. Projection horizontale d'un des cercles de pierres signalés sur fig. 3.
A.—B. Direction de la coupe pour fig. 5.
a. Urne couverte d'une cloche.
k. Cloche couvrant une urne.
d., d. Terre fouillée pour construction du cercle de pierres.
- Fig. 5. Coupe verticale du cercle des pierres, représentée en projection horizontale, fig. 4.
A.—B. Ligne de la coupe en direction marquée sur fig. 4.
a. Urne couverte d'une cloche.
k. Cloche couvrant une urne.
d., d. Terre fouillée pour construction du cercle de pierres.

Planche XXXVII.

Pierres dressées (suite).

- Fig. 1. Plan des pierres dressées sous-sol, découvertes dans le bois d'acacia auprès du village de Brachnówko.
A, B, C, D, g, r. Pierres dressées, marquées par les mêmes signes en projection horizontale (fig. 2).

6, 7, 8. Miejsca, w których znalezione zostały groby podkloszowe.

Fig. 2. Rzut poziomy tychże kamieni ustawianych pod Brachnówkiem.

A, B, C, D. Kęgi kamieni ustawianych podziemnych.

E. Miejsce dawniej znalezionych kamieni ustawianych.

F, G, K. Ściany i kupy ułożone z kamieni.

1.—9. Groby podkloszowe.

Wszystkie inne litery i liczby oznaczają kierunki i punkty odpowiadające pokazanym w przekrojach pionowych.

A.—A.; B.—B.; C.—C.; D.—D. Kierunki przekrojów pionowych.

Przekroje:

Przekrój <i>A.—A.</i>	} Punkty odpowiadające miejscom ozna- czonym temi znakami na rzu- cie poziomym (fig. 2).
" <i>g, q, g', r.</i>	
" <i>B.—B.</i>	
" <i>o, B, p, m, z, n. . .</i>	
" <i>C.—C.</i>	
" <i>h, g, d, c, B, b, a. . .</i>	
" <i>D.—D.</i>	
" <i>e, f, D, t, k, l, 7, 8.</i>	

6, 7, 8. Places où se trouvaient les tombeaux sous-cloche.

Fig. 2. Projection horizontale des mêmes pierres dressées auprès de Brachnówko.

A, B, C, D. Cercles de pierres dressées sous-sol.

E. Place de pierres dressées, trouvées jadis.

F, G, K. Murailles et mottes construites de pierres.

1.—9. Tombeaux sous-cloche.

Toutes les autres lettres et les nombres signifient les directions et les places correspondant à celles qui sont indiquées dans les coupes verticales.

A.—A.; B.—B.; C.—C.; D.—D. Directions des coupes verticales.

Coupes:

Coupe <i>A.—A.</i>	} Places corres- pondant aux endroits mar- qués par les mêmes signes sur la projec- tion horizon- tale (fig. 2).
" <i>g, q, g', r.</i>	
" <i>B.—B.</i>	
" <i>o, B, p, m, z, n. . .</i>	
" <i>C.—C.</i>	
" <i>h, g, d, c, B, b, a. . .</i>	
" <i>D.—D.</i>	
" <i>e, f, D, t, k, l, 7, 8.</i>	

Tablica XXXVIII.

Kamienie ustawiane (c. d.).

Fig. 1. Rzut poziomy grobu kamiennego skrzynkowego, umieszczonego pomiędzy kamieniami ustawianymi pod ziemią, w Brachnówku.

a.—b. Kierunek przekroju dla figury następniej (fig. 2).

Fig. 2. Przekrój pionowy poprzeczny tegoż grobu.

a.—b. Kierunek przekroju.

p. Piasek zapelniający grób skrzynkowy zawierający popielnice.

Fig. 3. Popielnica wielka, czerwona, z trojgiem uch, zdobiona u dołu szyi.

W. 255; *O.* 185; *D.* 125; *B.* 350.

Fig. 4. Popielnica takąż, przyozdobiona wałeczkiem nalepionym i guzem okrągłym u dołu szyi.

W. 275; *O.* 160; *D.* 90; *B.* 275.

— *4a.* Pokrywa tej popielnicy kształtu czapkowatego.

W. 64; *O.* 208.

Fig. 5. Popielnica takąż, mniejsza, gładka.

W. 160; *O.* 100; *D.* 80; *B.* 178.

Planche XXXVIII.

Pierres dressées (suite).

Fig. 1. Projection horizontale du tombeau-caisse, construit entre les pierres dressées sous-sol à Brachnówko.

a.—b. Direction de la coupe sur fig. suivante (fig. 2).

Fig. 2. Coupe verticale du même tombeau.

a.—b. Direction de la coupe.

p. Sable remplissant le tombeau-caisse avec les urnes.

Fig. 3. Urne grande, rouge, à trois anses, ornementée en bas du col.

h. 255; *b.* 185; *f.* 125; *p.* 350.

Fig. 4. Urne pareille, ornementée d'un rebord et d'une protubérance ronde en bas du col.

h. 275; *b.* 160; *f.* 90; *p.* 275.

— *4a.* Couverture de cette urne, en forme de bonnet.

h. 64; *b.* 208.

Fig. 5. Urne pareille, plus petite, unie.

h. 160; *b.* 100; *f.* 80; *p.* 178.

- Fig. 6. Popielnica takąż, wysoka, gładka.
W. 305; O. 160; D. 110; B. 293.
— 6a. Pokrywa téj popielnicy w przekroju pionowym.
W. 56; O. 160.
- Fig. 7. Popielnica takąż, z dwojgiem uch, z pokrywą.
W. 250; O. 130; D. 90; B. 217.
- Fig. 8. Popielnica czarna, niewielka, zdobiona.
W. 115; O. 115; D. 0; B. 165.
— 8a. Rysunek przyozdobień téj popielnicy.
- Fig. 9. Popielnica czerwona, przyozdobiona.
W. 140; O. 120; D. 80; B. 150.
— 9a. Rysunek przyozdobień téj popielnicy.
- Fig. 10. Popielnica malutka, czerwona, gładka.
W. 60; O. 64; D. 42; B. 92.
— 10a. Rysunek przyozdobień téj popielnicy.
- Fig. 11. Popielnica malutka, czerwona, gładka.
W. 70; O. 55; D. 37; B. 86.
- Fig. 12. Popielnica malutka, czerwona, zdobiona.
W. 96; O. 66; D. 50; B. 110.
— 12a. Pokrywka téj popielnicy wyobrażona z góry.
— 12b. Rysunek przyozdobień téj popielnicy.
- Fig. 13. Popielnica czarna, mała, z jedném uchem,
stojąca w podstawie.
W. 98; O. 70; D. 31; B. 95.

Wszystkie naczynia na téj tablicy wyobrażone, znajdują się w Muzeum Towarzystwa naukowego w Toruniu.

Tablica XXXIX.

Kamienie ustawiane (dokończ.).

ZALESIE (Pluskowęsy).

- Fig. 1. Widok kamieni ustawianych podziemnych po zdjęciu pokrywającego je gruntu.
A. Krąg wielki kamieni ustawianych.
B. Takież krąg mniejszy.
a, b, c. Linija powierzchni gruntu przed rozpoczęciem badań.
K, K', K'', K'''. Miejsca znalezienia grobów podkloszowych.
g. Głaz leżący na boku.
- Fig. 2. Rzut poziomy kamieni ustawianych.
A. Krąg wielki.
B. Krąg mniejszy.
K, K', K'', K'''. Miejsca znalezienia grobów podkloszowych.
g, g'. Głazy leżące na boku.
a, b, c, d. Kierunek przekroju pionowego dla fig. 3.

- Fig. 6. Urne pareille, haute, unie.
h. 305; b. 160; f. 110; p. 293.
— 6a. Couvercle de cette urne, coupe verticale.
h. 56; b. 160.
- Fig. 7. Urne pareille, à deux anses, avec son couvercle.
h. 250; b. 130; f. 90; p. 217.
- Fig. 8. Urne noire, pas grande, ornementée.
h. 115; b. 115; f. 0; p. 165.
— 8a. Dessin d'ornementation de cette urne.
- Fig. 9. Urne rouge, ornementée.
h. 140; b. 120; f. 80; p. 150.
— 9a. Dessin d'ornementation de cette urne.
- Fig. 10. Urne très petite, rouge, unie.
h. 60; b. 64; f. 42; p. 92.
— 10a. Dessin d'ornementation de cette urne.
- Fig. 11. Urne très petite, rouge, unie.
h. 70; b. 55; f. 37; p. 86.
- Fig. 12. Urne très petite, rouge, ornementée.
h. 96; b. 66; f. 50; p. 110.
— 12a. Couvercle de cette urne, vu d'en haut.
— 12b. Dessin des ornements de cette urne.
- Fig. 13. Urne petite, noire, à anse unique, en sa soucoupe.
h. 98; b. 70; f. 31; p. 95.

Tous les vases représentés sur cette planche se trouvent dans le Musée de la Société scientifique de Thorn.

Planche XXXIX.

Pierres dressées (fin).

ZALESIE (Pluskowęsy).

- Fig. 1. Vue des pierres dressées sous-sol après l'enlèvement de la terre qui les couvrait.
A. Grand cercle de pierres dressées.
B. Cercle pareil, plus petit.
a, b, c. Ligne de la surface du sol avant les fouilles.
K, K', K'', K'''. Places où ont été trouvés les tombeaux sous-cloche.
g. Pierre trouvée de côté.
- Fig. 2. Projection horizontale de pierres dressées.
A. Grand cercle.
B. Cercle plus petit.
K, K', K'', K'''. Places où ont été trouvés les tombeaux sous-cloche.
g, g'. Pierres trouvées de côté.
a, b, c, d. Direction de la coupe verticale sur la fig. 3.

Fig. 3. Przekrój pionowy tychże kamieni ustawianych w kierunku linii *a, b, c, d*.

- A. Krąg większy.
- B. Krąg mniejszy.
- K, K', K'''. Miejsca znalezienia grobów podkloszowych.
- r.* Ziemia pokrywająca kamienie ustawiane.
- z.* Warstwa żwiru grubego.
- g.* Warstwa piaszczysto-gliniasta.
- p.* " piaskowa.
- a, b, c, d.* Kierunek przekroju.

Fig. 3. Coupe verticale des mêmes pierres dressées, direction *a, b, c, d*.

- A. Grand cercle.
- B. Cercle plus petit.
- K, K', K'', K'''. Places où ont été trouvés les tombeaux sous-cloche.
- r.* Terre qui couvrait les pierres dressées.
- z.* Couche de gravier grossier.
- g.* Couche d'argile sableuse.
- p.* Couche de sable.
- a, b, c, d.* Direction de la coupe.

Tablica XL.

Groby w urnach odosobnionych.

Fig. 1. Przekrój schematyczny cmentarzyska z grobami w urnach odosobnionych.

- r.* Ziemia roślinna.
- g.* Warstwa gliniasta.
- z.* Żwir gruby.
- a, b, c, d.* Popielnice odosobnione.
- k.* Kamyki podłożone pod popielnice.
- k'.* Małe płytki kamienne przykrywające popielnice odosobnione.
- p.* Pokrywa gliniana.
- m.* Miejsca palenia ciał.

Fig. 2. Plan sytuacyjny cmentarzyska w Starym-Targu.

- n.* Miejsce znalezienia urny odosobnionej.
- a.—b.* Kierunek przekroju dla figury następniej (fig. 3).

Fig. 3. Przekrój pionowy cmentarzyska wyobrażonego na planie, fig. 2.

- r.* Ziemia roślinna.
- g, g.* Warstwa gliniasta.
- z, z.* Żwir gruby.
- p, p.* Warstwa piaskowa.
- n.* Miejsce znalezienia urny odosobnionej.

Planche XL.

Tombeaux à urnes isolées.

Fig. 1. Coupe schématique de cimetière à urnes isolées.

- r.* Terre arable.
- g.* Couche d'argile.
- z.* Gravier grossier.
- a, b, c, d.* Urnes isolées.
- k.* Pierres mises sous les urnes.
- k'.* Petites dalles en pierres, couvrant les urnes isolées.
- p.* Couverture en argile.
- m.* Places d'incinération des corps.

Fig. 2. Plan du cimetière découvert à Stary-Targ (Altmark).

- n.* Place où a été trouvée une urne isolée.
- a.—b.* Direction de la coupe pour la figure suivante (fig. 3).

Fig. 3. Coupe verticale du cimetière représenté en son plan, fig. 2.

- r.* Terre arable.
- g, g.* Couche d'argile.
- z, z.* Gravier grossier.
- p, p.* Couche de sable.
- n.* Place où a été trouvée une urne isolée.

Tablica XLI.

Groby w urnach odosobnionych (dokończ.).

A. STARY-TARG.

- Fig. 1. Popielnica szerokootworna, czarna, z dwój-
giem uch.
W. 175; O. 200; D. 130; B. 236.

B. RAMZY.

- Fig. 2. Popielnica czarna, z brzuszkiem przy-
ozdobionym ornamentyką wygniataną, zna-
leziona przykryta płytką kamienną (fig. 2a)
zamiast pokrywy glinianej.
W. 165; O. 178; D. 92; B. 190.
— 2a. Płytką kamienną, służącą za pokrywę tój
popielnicy; wielkość naturalna.

C. FRIEDENSCHLOSS.

- Fig. 3. Popielnica wielka, szerokootworna, gład-
ka, koloru żółto-glinianego.
W. 226; O. 248; D. 114; B. 275.

D. TCZEW.

- Fig. 4. Popielnica szaro-czarna, z szyją czarną,
gładzoną, a brzuszkiem chropawym, przy-
kryta płytką kamienną (a) zamiast pokrywy.
W. 200; O. 200; D. 100; B. 252.
(Wewnątrz tój popielnicy znajdowały się szczątki
wyrobów żelaznych: fig. 5 i 6).
Fig. 5. Szczątek nożyka żelaznego, znaleziony w tój
popielnicy; wielkość naturalna.
Fig. 6. Szczątek żelaznego kółka (bransolety?), zna-
leziony w tój popielnicy; wielkość naturalna.
Fig. 7. Szczątek popielnicy czarnej, część dolna.
Fig. 8. Szczątek popielnicy z powierzchnią chro-
pawą i zdobioną ornamentyką wygniataną.
Fig. 9. Szczątek popielnicy szaro-czarnej, zdobionej;
część szyi.
Fig. 10. Popielnica malutka, czarna, gładka.
W. 30; O. 50; D. 46; B. 54
(Wewnątrz tój popielnicy znajdował się pacio-
rek szklany, fig. 11).
Fig. 11. Paciorek szklany, znaleziony w popiel-
nicy zniszczonej; wielkość naturalna.

Znalezione przy padkowcu.

Wydobyte podczas badań cmentarzyska w r. 1878.

Planche XLI.

Tombeaux à urnes isolées (fin).

A. STARY-TARG.

- Fig. 1. Urne à ouverture large, noire, à deux
anses.
h. 175; b. 200; f. 130; p. 236.

B. RAMZY.

- Fig. 2. Urne noire, à panse ornementée par impres-
sion, trouvée couverte d'une petite dalle
de pierre (fig. 2a) au lieu d'un couvercle
d'argile.
h. 165; b. 178; f. 92; p. 190.
— 2a. Petite dalle en pierre servant de couvercle
à cette urne; grandeur naturelle.

C. FRIEDENSCHLOSS.

- Fig. 3. Urne grande, à ouverture large, lisse, d'un
couleur jaune-d'argile.
h. 226; b. 248; f. 114; p. 275.

D. TCZEW.

- Fig. 4. Urne grise-noire à col noir, lisse et à pan-
se rugueuse, couverte d'une petite dalle en
pierre (a) au lieu d'un couvercle.
h. 200; b. 200; f. 100; p. 252.
(Dans cette urne se trouvaient des débris d'ob-
jets en fer, fig. 5 et 6).
Fig. 5. Reste d'un couteau en fer trouvé dans cette
urne; grandeur naturelle.
Fig. 6. Reste d'un anneau (bracelet) en fer, trouvé
dans cette urne; grandeur naturelle.
Fig. 7. Débris d'une urne noire; partie d'en bas.
Fig. 8. Pareil débris d'une urne à surface rugueuse,
ornementée par impression.
Fig. 9. Débris d'une urne gris-noir, ornementée; par-
tie du col.
Fig. 10. Urne très petite, noire, lisse.
h. 30; b. 50; f. 46; p. 54.
(Dans cette urne se trouvait une perle en ver-
re, fig. 11).
Fig. 11. Perle en verre, trouvée dans cette urne;
grandeur naturelle.

Trouvés accidentellement.

Déterrés pendant les fouilles du cimetière en 1878.

- Fig. 12. Część popielnicy malutkiej, czarnej, gładkiej, z jednym uszkiem.
 Fig. 13. Część spodnia popielnicy zniszczonej czarnej, z dnem zdobionym rysunkiem rytowanym (fig. 14).
 Fig. 14. Rysunek przyozdobień rytowanych na dnie popielnicy zniszczonej (fig. 13).

Wydobyte podczas badań w r. 1878.

E. OLIWA.

- Fig. 15. Ułamek popielnicy czarnej, zdobionej suto ornamentyką wygniatałą; część szyi.
 Fig. 16. Ułamek pokrywy zdobionej ornamentyką wygniatałą, prosto-liniową.
 Fig. 17. Ułamek pokrywy zdobionej ornamentyką wygniatałą falistą.
 Fig. 18. } Kształty popielnic i ich ornamentyki, odbudo-
 Fig. 19. } wane w rysunku z ułamków popielnic zni-
 Fig. 20. } szczonych.
 Fig. 21. } Kształty pokryw i ich ornamentyki, odbudo-
 Fig. 22. } wane w rysunku z ułamków pokryw zniszczo-
 Fig. 23. } nych.

F. CZYSTOCHLEB.

- Fig. 24. Popielnica szerokootworna, kształtu walcowego, gładka, koloru szaro-popielatego.
W. 184; *O.* 96; *D.* 84; *B.* 96.
 Fig. 25. Popielnica takąż, większa.
W. 210; *O.* 120; *D.* 104; *B.* 120.
 Fig. 26. Popielnica takąż mniejsza, wewnątrz której, między kośćmi, znajdował się szczątek wyrobu miedzianego (fig. 27 i 27a).
W. 196; *O.* 96; *D.* 80; *B.* 96.
 Fig. 27. Szczątek wyrobu miedzianego znaleziony w tej popielnicy; wielkość naturalna.
 — 27a. To samo w przekroju bocznym.
 Przedmioty wyobrażone na fig. 1 — 3 i 15 — 27 tej tablicy znajdują się w Muzeum Towarzystwa naukowego w Toruniu (Dz. B.), a na figurze 4 — 14, — w Zbiorach Akademii Umiejętności w Krakowie (Muz. archeologiczno-antrop.; Dział VI).

Tablica XLII.

Groby rządowe.

- Fig. 1. Przekrój pionowy schematyczny grobu rządowego, znajdującego się pod cmentarzyskiem ciałopalnym z urnami odosobnionymi.

- Fig. 12. Partie d'une urne très petite, noire, lisse, à petite anse unique.
 Fig. 13. Partie d'en bas d'une urne noire, détruite, à fond orné d'un dessin gravé (fig. 14).
 Fig. 14. Dessin d'ornements gravés au fond d'une urne détruite (fig. 13).

Détérés pendant les fouilles en 1878.

E. OLIWA.

- Fig. 15. Fragment d'une urne noire richement ornée par impression; partie du col.
 Fig. 16. Fragment d'un couvercle orné par impression à lignes droites.
 Fig. 17. Fragment d'un couvercle orné par impression à lignes ondulées.
 Fig. 18. } Formes des urnes et de leur ornementation,
 Fig. 19. } reconstruites en dessin d'après les fragments
 Fig. 20. } des urnes détruites.
 Fig. 21. } Formes des couvercles et de leur ornementa-
 Fig. 22. } tion, reconstruites en dessin d'après les frag-
 Fig. 23. } ments des couvercles détruits.

F. CZYSTOCHLEB.

- Fig. 24. Urne à ouverture large, d'une forme cylindrique, lisse; couleur gris-cendré.
h. 184; *b.* 96; *f.* 84; *p.* 96.
 Fig. 25. Une pareille urne, plus grande.
h. 210; *b.* 120; *f.* 104; *p.* 120.
 Fig. 26. Une pareille urne, plus petite, dans laquelle, parmi les os, se trouvait le débris d'un objet en cuivre (fig. 27 et 27a).
h. 196; *b.* 96; *f.* 80; *p.* 96.
 Fig. 27. Débris d'un objet en cuivre trouvé dans cette urne; grandeur naturelle.
 Fig. 27a. Le même, dans sa coupe latérale.
 Les objets représentés fig. 1 — 3 et 15 — 27 de cette planche se trouvent au Musée de la Société scientifique de Thorn (Sect. B), et fig. 4 — 14, dans les collections de l'Académie des sciences de Cracovie (Musée archéol. et anthropol.; Section VI).

Planche XLII.

Tombeaux rangés.

- Fig. 1. Coupe verticale schématique d'un tombeau rangé, qui se trouve au dessous du cimetière incinéré à urnes isolées.

- g.* Warstwa gliniasta.
- z.* Warstwa piaszczystego żwiru grubego.
- o. o. o.* Urny odosobnione cmentarzyska ciałaopalnego.
- p. p. p.* Miejsce palenia ciał.
- S.* Szkielet (grób rzędowy).

Fig. 2. Plan sytuacyjny cmentarzyska z grobami rzędowymi pod Tczewem.

- A.* } Posiadłości sąsiednie Jankowskiego (*A*)
- B.* } i Haasego, (*B*), zajęte pod cmentarzysko.
- A.* Miejsce przypadkowego znalezienia grobu nieciałopalnego (rzędowego) w r. 1877.
- B.* } Miejsce badane w roku 1878.
- C.* }
- D. D.* Budynki.
- K.* Linija kolei żelaznej z Tczewa w stronę Gdańska.
- d.* Drożyna należąca do kolei, urządzona na nasypie.
- a—b.* Kierunek przekroju dla figury następnej (fig. 3).

Fig. 3. Przekrój pionowy cmentarzyska z grobami rzędowymi, wyobrażonego na fig. poprzedniej (fig. 2).

- a—b.* Kierunek przekroju cmentarzyska.
- g. g.* Warstwy gliniaste.
- z. z.* Warstwy żwiru grubego, piaszczystego.
- n.* Nasyp ziemny urządzony przy budowie drożyny.
- d.* Drożyna urządzona na nasypie.
- k.* Kolej żelazna.
- A.* } Posiadłości sąsiednie, Jankowskiego (*A*)
- B.* } i Haasego (*B*) zajęte pod cmentarzysko.
- A.* Miejsce przypadkowego znalezienia grobu nieciałopalnego w r. 1877.
- B.* } Miejsca badane w r. 1878.
- C.* }
- O.* Poziom grobów ciałaopalnych w urnach odosobnionych.
- R.* Poziom grobów nieciałopalnych (grobów rzędowych).

Tablica XLIII.

Groby rzędowe (dokończ.).

TCZEW.

Grób odkryty przypadkowo.

Fig. 1. Część uszkodzonej zapinki brązowej, zdobionej ornamentyką linearną.

— 1a. To samo w przekroju bocznym.

- g.* Couche d'argile.
- z.* Couche du gravier grossier, sableux.
- o. o. o.* Urnes isolées du cimetière par incinération.
- p. p. p.* Places d'incinération des corps.
- S.* Squelette (tombeau rangé).

Fig. 2. Plan du cimetière à tombeaux rangés près de Tczew (*Dirschau*).

- A.* } Propriétés voisines de Jankowski (*A*) et de
- B.* } Haase (*B*), occupées par le cimetière.
- A.* Place où a été trouvée accidentellement une sépulture par inhumation (rangée) en 1877.
- B.* } Places fouillées en 1878.
- C.* }
- D. D.* Bâtimens.
- K.* Ligne de chemin de fer de Tczew (*Dirschau*) à Gdańsk (*Dantzig*).
- d.* Petit chemin appartenant au chemin de fer, construit sur le remblai.
- a—b.* Direction de la coupe pour la figure suivante (fig. 3).

Fig. 3. Coupe verticale du cimetière à tombeaux rangés, représenté sur son plan, figure précédente (fig. 2).

- a—b.* Direction de la coupe du cimetière.
- g. g.* Couches d'argile.
- z. z.* Couches de gravier grossier, sableux.
- n.* Remblai de terre, fait pour la construction du chemin.
- d.* Petit chemin, construit sur le remblai.
- k.* Chemin de fer.
- B.* } Propriétés voisines de Jankowski (*A*) et de
- A.* } Haase (*B*), occupées par le cimetière.
- A.* Place où a été trouvée une sépulture par inhumation (rangés) en 1877.
- B.* } Places fouillées en 1878.
- C.* }
- O.* Niveau des sépultures incinérées à urnes isolées.
- R.* Niveau des sépultures par inhumation (tombeaux rangés).

Planche XLIII.

Tombeaux rangés (fin).

TCZEW.

Tombeau decouvert accidentellement.

Fig. 1. Partie d'une agrafe en bronze, détruite, avec ornementation linéaire.

— 1a. Le même, en coupe latérale.

- Fig. 2. Klamra bronzowa od pasa (?).
 — 2a. Główka téj klamry, wyobrażona z wiérzchu.
 — 2b. To samo od spodu.
 — 2c. To samo z boku.

Z grobu Nr 1.

- Fig. 3. Ułamek szpili (?) żelaznej.
 Fig. 4. Sprzążka żelazna rdzą uszkodzona.

Z grobu Nr 3.

- Fig. 5. Wyrób bronzowy w kształcie haczyka, użytku niewiadomego, zdobiony rysunkiem rytowanym.
 — 5a. Część tegoż wyrobu przyozdobiona rysunkiem, wyobrażona z góry.
 Fig. 6. Ozdoba bronzowa większa.
 — 6a. To samo w przekroju bocznym.
 Fig. 7. Ozdoba bronzowa mniejsza.
 — 7a. To samo w przekroju bocznym.
 Fig. 8. Sprzążka bronzowa.

Z grobu Nr 4.

- Fig. 9. Bransoleta bronzowa, zdobiona.
 — 9a. Główka téj bransolety.
 Fig. 10. Fibula bronzowa.
 Fig. 11. Ułamek grzebienia kościanego.

Z grobu Nr 5.

- Fig. 12. Wisiorek bursztynowy.
 — 12a. To samo w przekroju pionowym.
 Fig. 13. Paciorek bursztynowy mniejszy.
 — 13a. To samo w przekroju pionowym.
 Fig. 14. Paciorek bursztynowy większy.
 — 14a. To samo w przekroju pionowym.
 Fig. 15. Paciorek bursztynowy malutki, płaski.
 — 15a. To samo w przekroju pionowym.
 Fig. 16. Paciorek bursztynowy wielki.
 — 16a. To samo w przekroju pionowym.
 Fig. 17. Paciorek wielki, szklany.
 — 17a. To samo w przekroju pionowym.
 Fig. 18. Paciorek gliniany.
 — 18a. To samo w przekroju pionowym.
 Fig. 19. Fibula bronzowa.

Z grobu Nr 6.

- Fig. 20. Fibula bronzowa.

- Fig. 2. Agrafe d'une ceinture (?) en bronze.
 — 2a. Tête de même agrafe, représentée d'en haut.
 — 2b. „ „ vue d'en bas.
 — 2c. „ „ de côté.

Tombeau Nro 1.

- Fig. 3. Fragment d'une épingle (?) en fer.
 Fig. 4. Boucle en fer, gâtée par la rouille.

Tombeau Nro 3.

- Fig. 5. Objet en bronze en forme de crochet, d'usage inconnu, ornementé par un dessin gravé, linéaire.
 — 5a. Partie du même objet, orné d'un dessin linéaire, vue d'en haut.
 Fig. 6. Objet d'ornement en bronze, plus grand.
 — 6a. Le même, en coupe verticale.
 Fig. 7. Objet d'ornement plus petit.
 — 7a. Le même, en coupe verticale.
 Fig. 8. Boucle en bronze.

Tombeau Nro 4.

- Fig. 9. Bracelet en bronze, ornementé.
 — 9a. Tête de même bracelet.
 Fig. 10. Fibule en bronze.
 — 11. Fragment d'un peigne en os.

Tombeau Nro 5.

- Fig. 12. Pendeloque en ambre.
 — 12a. Le même, en coupe verticale.
 Fig. 13. Perle en ambre, plus petite.
 — 13a. Le même, en coupe verticale.
 Fig. 14. Perle en ambre, plus grande.
 — 14a. La même, en coupe verticale.
 Fig. 15. Perle en ambre très petite, plate.
 — 15a. La même, en coupe verticale.
 Fig. 16. Grande perle en ambre.
 — 16a. La même, en coupe verticale.
 Fig. 17. Grande perle en verre.
 — 17a. La même, en coupe verticale.
 Fig. 18. Perle en argile.
 — 18a. La même, en coupe verticale.
 Fig. 19. Fibule en bronze.

Tombeau Nro 6.

- Fig. 20. Fibule en bronze.

Z grobu Nr 7.

Fig. 21. Sprzążka żelazna.

Z grobu Nr 9.

Fig. 22. Fibula bronzowa.

Z grobu Nr 10.

Fig. 23. Fibula żelazna, uszkodzona.

Z grobu Nr 13.

Fig. 24. Fibula bronzowa wielka, zdobiona.

— 24a. Ta sama fibula z wiérzchu.

Fig. 25. Ozdoba bronzowa wielka w kształcie szczypezyków.

— 25a. Ta sama ozdoba w przekroju podłużnym.

Z grobu Nr 15

Fig. 26. Ozdoba srebrna w kształcie kółka.

Wszystkie przedmioty wyobrażone na tej tablicy znajdują się w zbiorach Akademii Umiejętności w Krakowie (Muz. Antrop. i Archeol. przedhist. Dział IV. — A).

Tablica XLIV.

Szańce [okopy].

- A. Orłowo. Widok szanica jednowałowego w Orłowie, z południowej jego strony.
B. Gawłowice. Widok szanica jednowałowego w Gawłowicach z północnej jego strony.

Tablica XLV.

Szańce [okopy] (c. d.).

NAWRA.

Widok szanica dwuwałowego w Nawrze, z zachodniej jego strony.

Tombeau Nro 7.

Fig. 21. Boucle en fer.

Tombeau Nro 9.

Fig. 22. Fibule en bronze.

Tombeau Nro 10.

Fig. 23. Fibule en fer endommagée.

Tombeau Nro 13.

Fig. 24. Fibule en bronze, grande, ornementée.

— 24a. La même, vue d'en haut.

Fig. 25. Objet d'ornement, en forme de pincette.

— 25a. La même, en coupe longitudinale.

Tombeau Nro 15.

Fig. 26. Ornement en argent en forme d'un anneau.

Tous les objets, représentés sur cette planche se trouvent dans les collections de l'Académie des sciences de Cracovie (Mus. d'Anthrop. et d'Archéol. préhist. Sect. IV — A).

Planche XLIV.

Retranchements [Remparts].

- A. Orłowo. Vue de retranchement à un rempart à Orłowo, du côté du sud.
B. Gawłowice. Vue de retranchement à un rempart à Gawłowice, du côté septentrional.

Planche XLV.

Retranchements [Remparts] (suite).

NAWRA.

Vue de retranchement à deux remparts à Nawra, du côté de l'ouest.

Kamienie ustawiane. Pierres dressées.

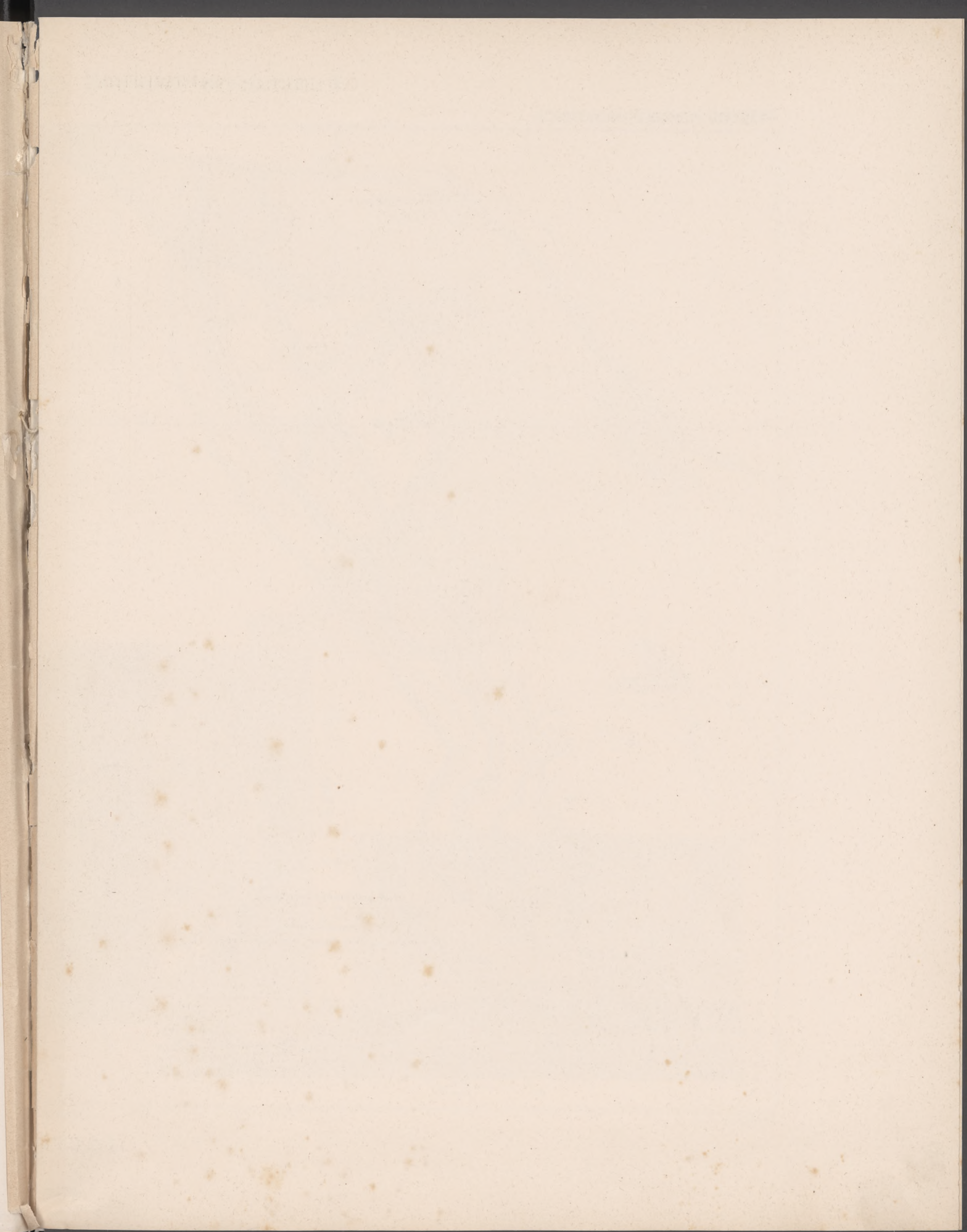
MONUMENTA POLONIAE PRAEHISTORICA.

[Ser. I. fasc. 4.] Tabl. XXXV.

G. Ossowski, ad nat. del.

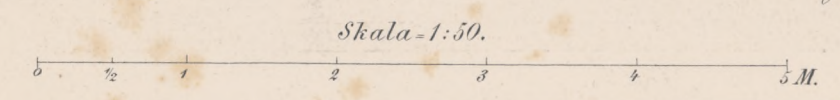
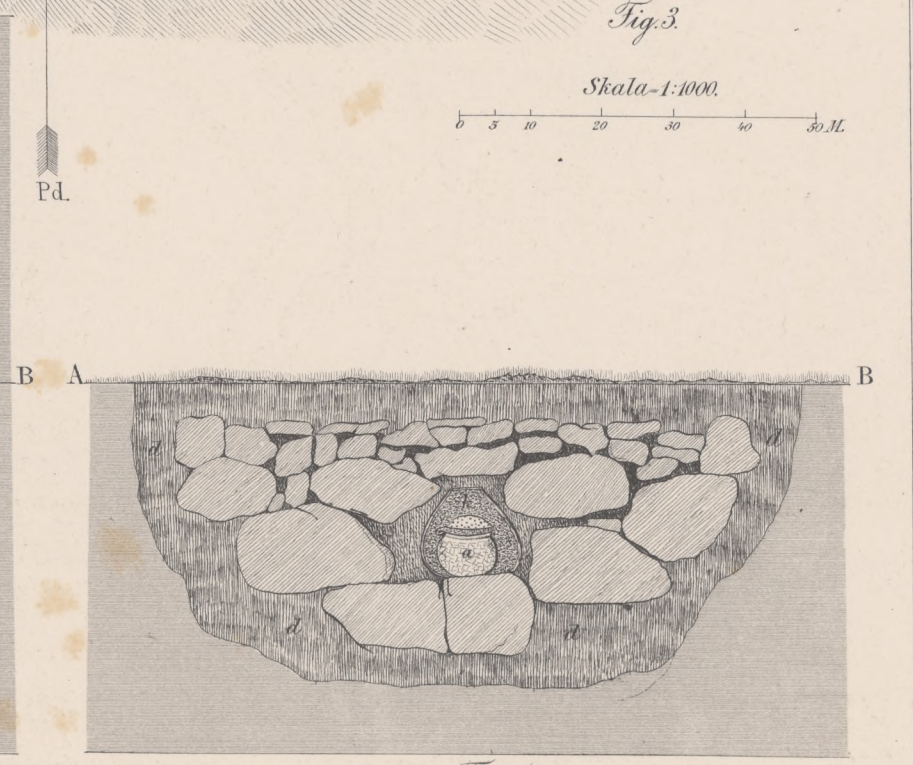
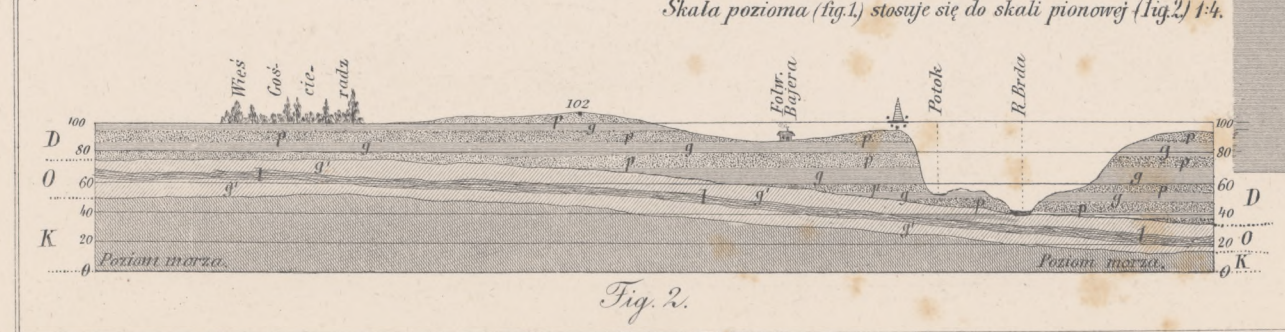
Litogr. M. Salb, Cracoviae.

Kamienie ustawiane. Pierres dressées.

MONUMENTA POLONIAE PRAEHISTORICA.

[Ser. I. fasc. 4.] Tabl. XXXVI.

G. Ossowski ad nat. del.

Litogr. M. Salb. Cracoviae.

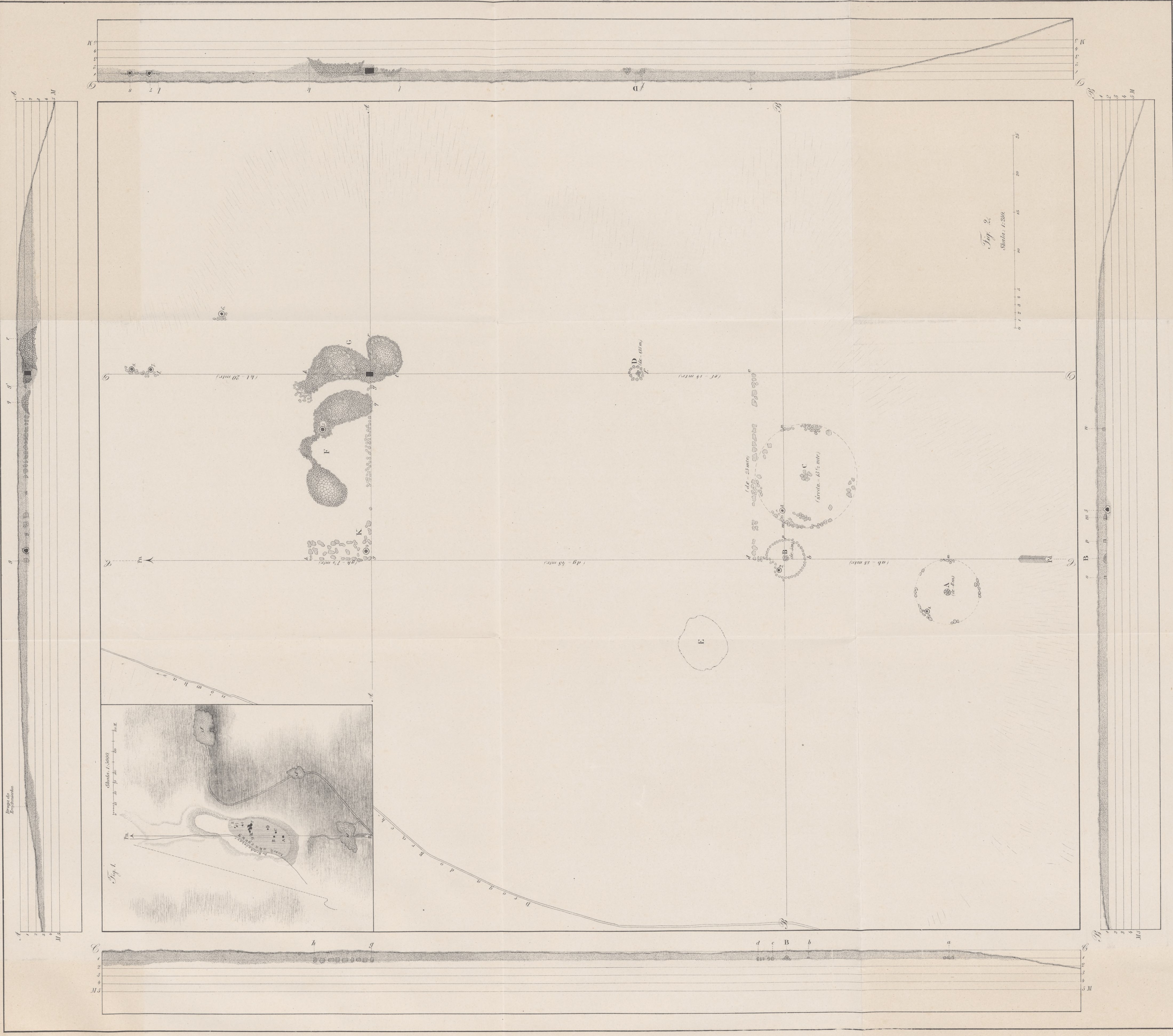
W. Mikulicz senj.

GOSCIERADZ.

Kamienie ustawiane. Pierres dressées.

Ser. I. fasc. 4. Tabl. XXXVII.

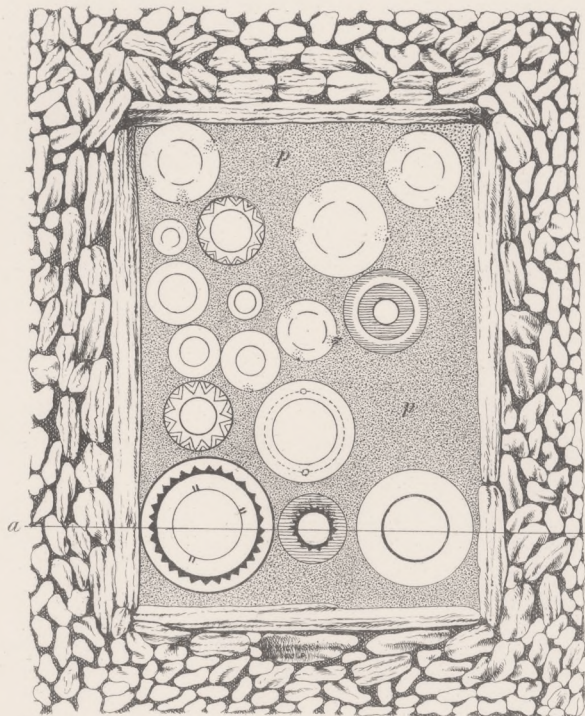
MONUMENTA POLONIAE PRAEHISTORICA.

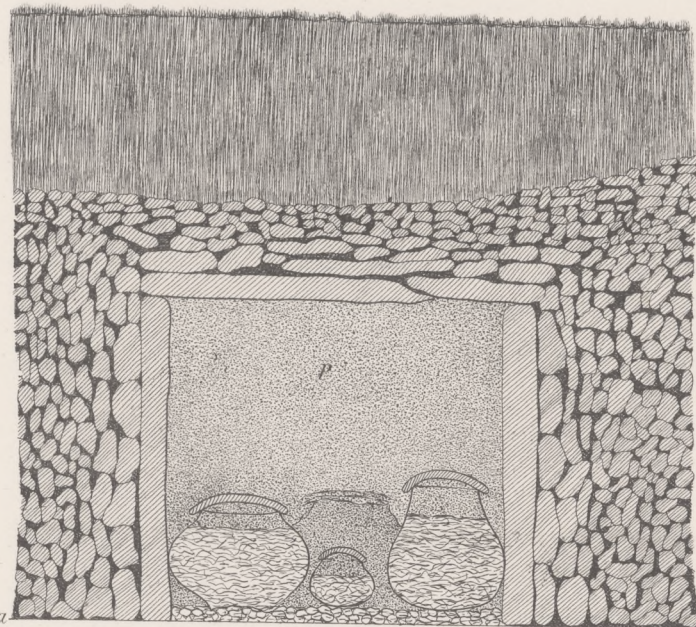
BRACHNÓWKO.

Dr. J. K. G. G. G.

Dr. J. K. G. G. G.

1-1/20.

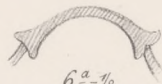
2-1/20.

3-1/8.

8-1/8.

6-1/8.

6-1/8.

8-1/4.

4-1/8.

4-1/8.

9-1/8.

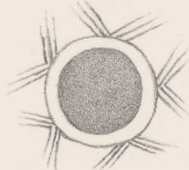
12-1/8.

7-1/8.

10-1/8.

9-1/8.

12-1/8.

5-1/8.

10-1/8.

11-1/8.

12-1/8.

13-1/8.

G. Ossowski ad nat. del.

Litogr. M. Salb, Cracoviae.

Fig. 1. Skala 1:100 (1m.=1cm)

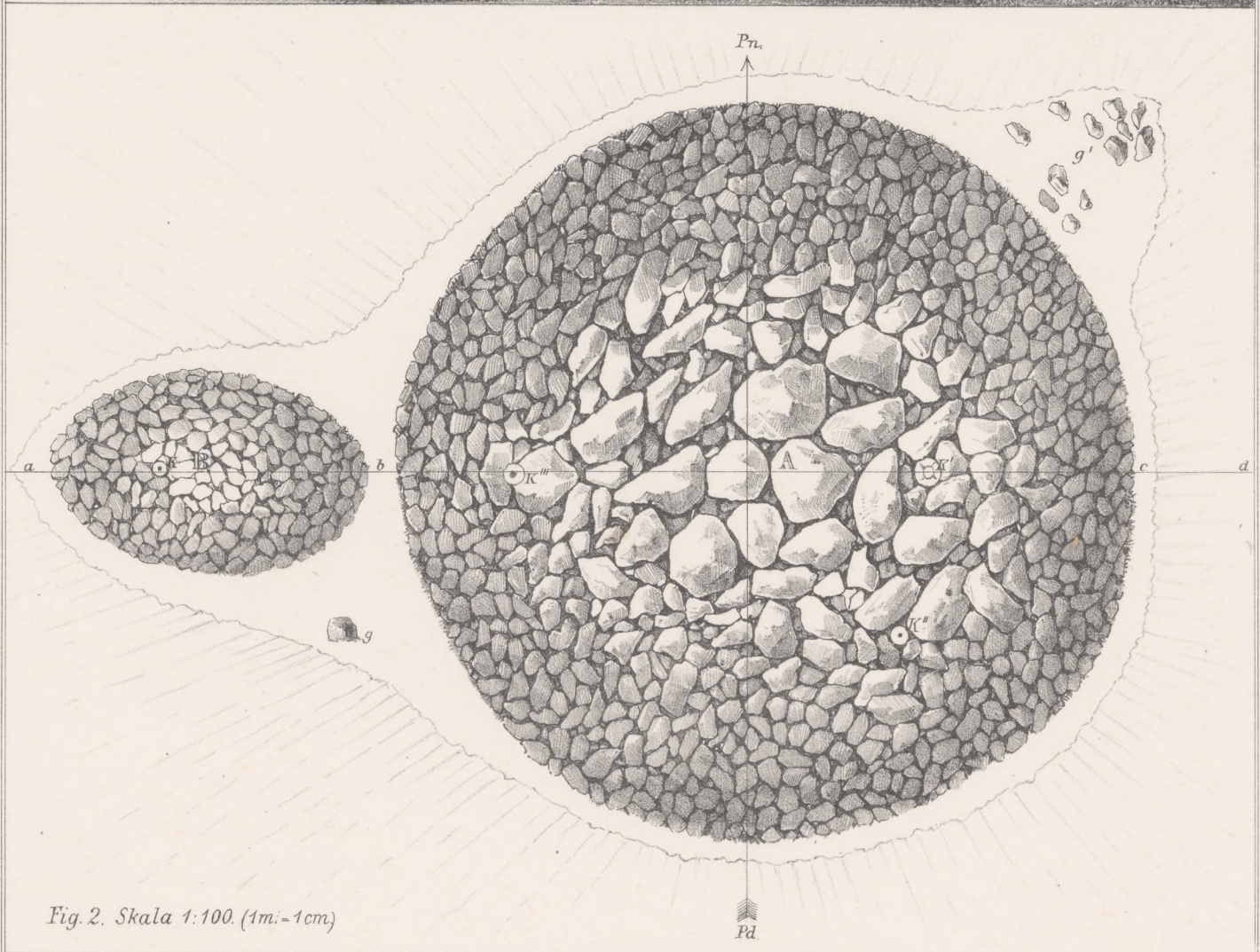

Fig. 2. Skala 1:100 (1m.=1cm)

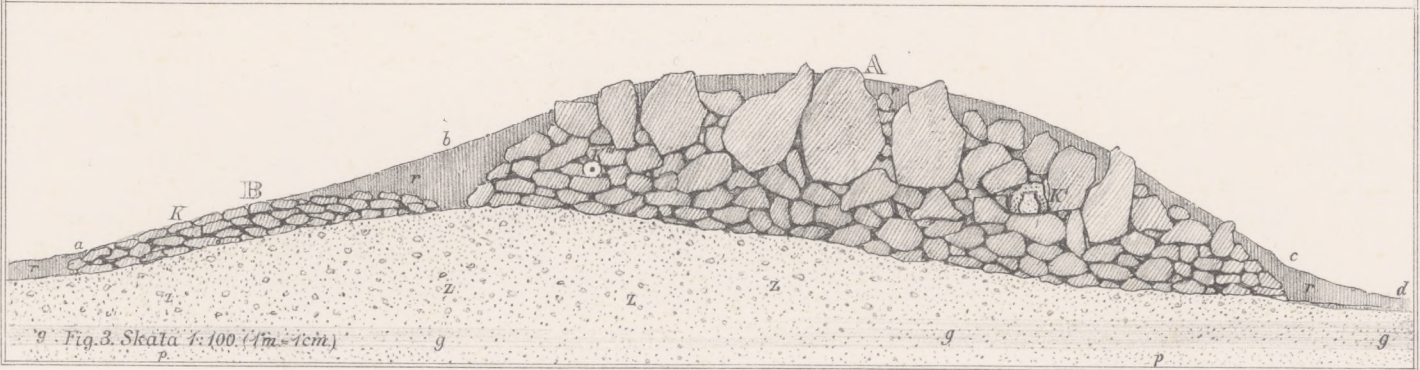

Fig. 3. Skala 1:100 (1m.=1cm)

G. Ossowski, ad nat. del.

Litogr. M. Salb, Cracoviae

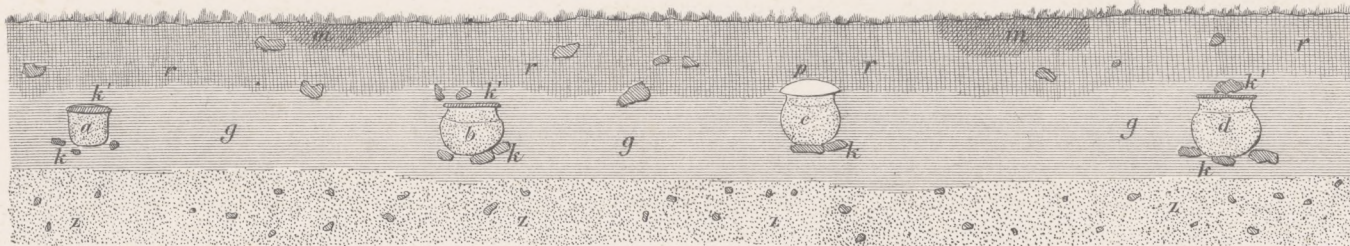

Fig. 1.

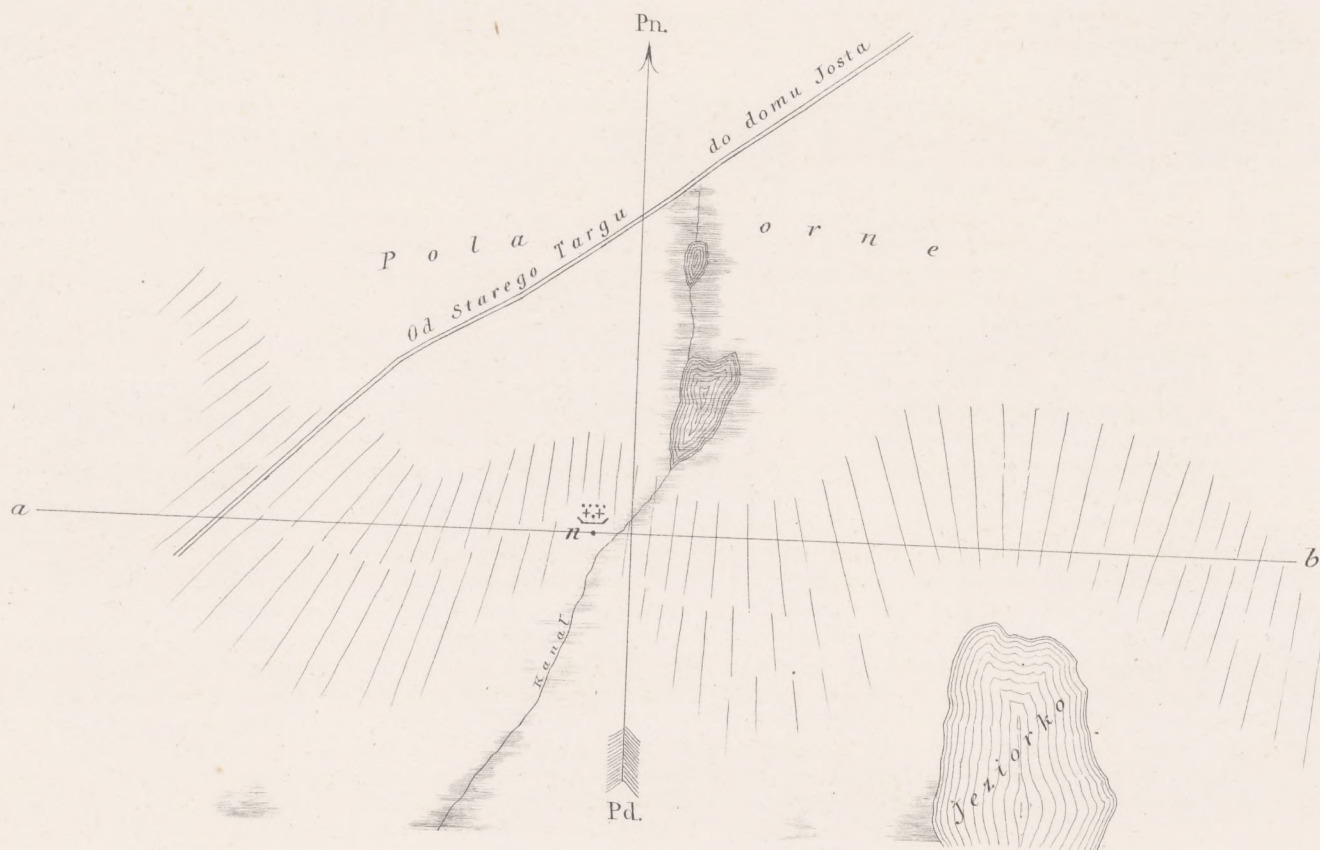

Fig. 2.

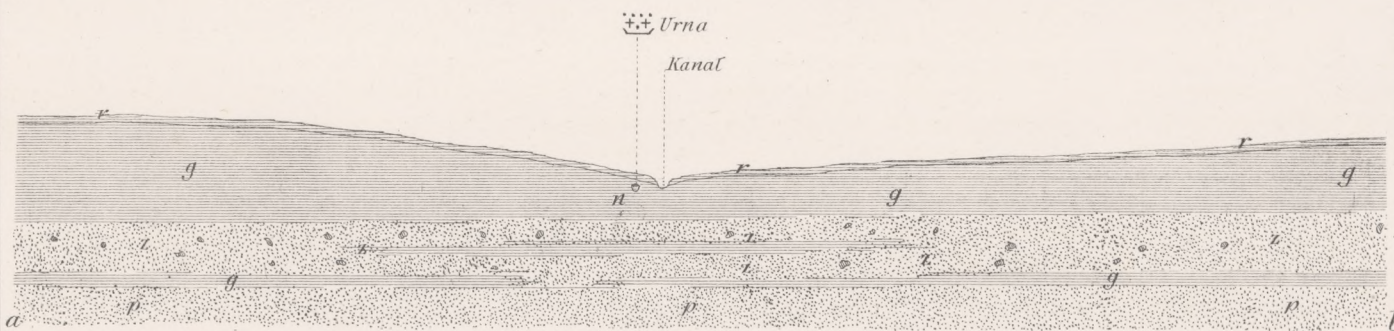

Fig. 3.

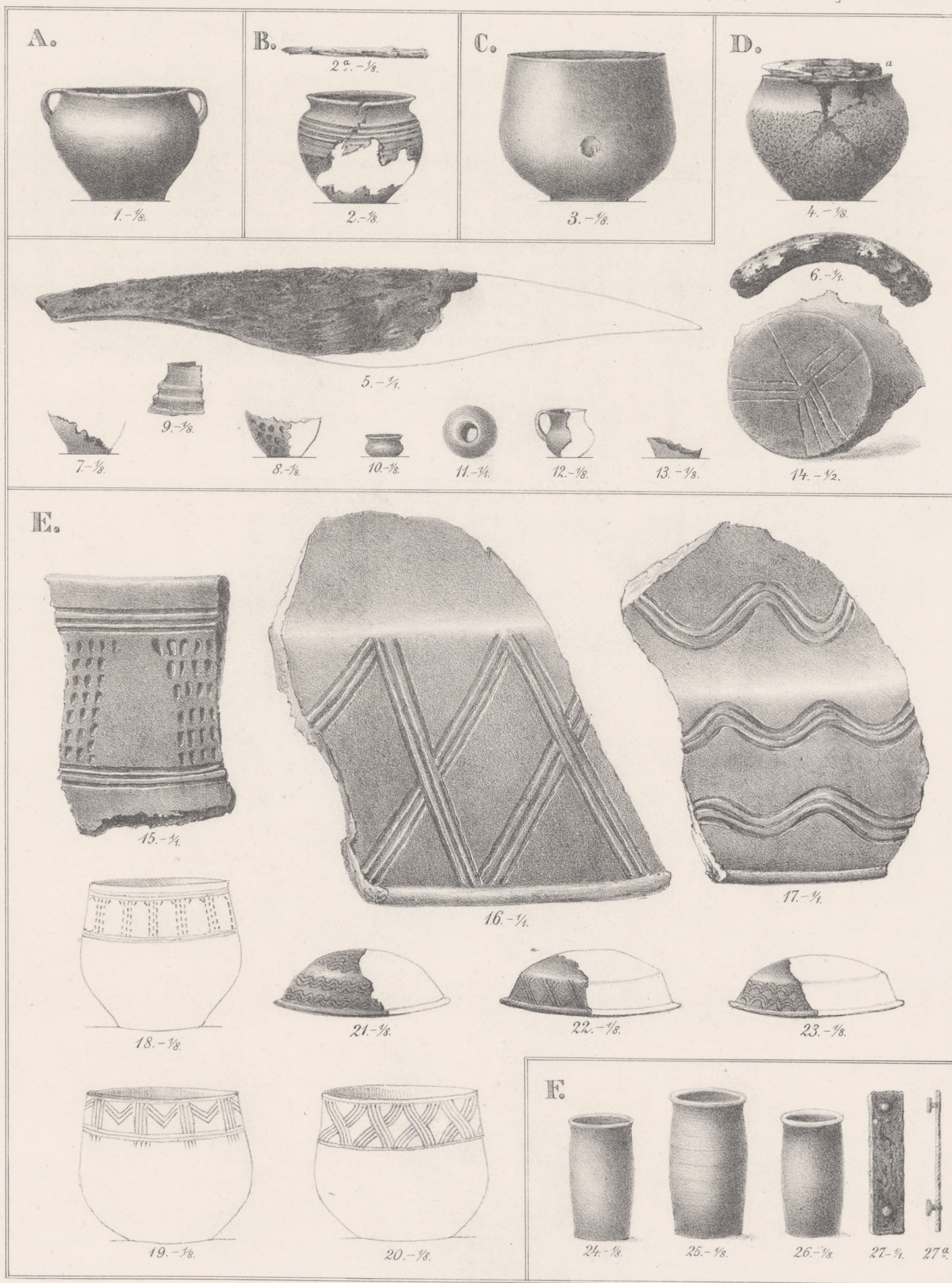
Groby w urnach odosobnionych.

Sépultures en urnes isolées.

MONUMENTA POLONIAE PRAEHISTORICA.

[Ser. I. fasc. 4.] Tabl. XLI.

G. Ossowski, ad nat. del.

Litogr. M. Salt, Cracoviae.

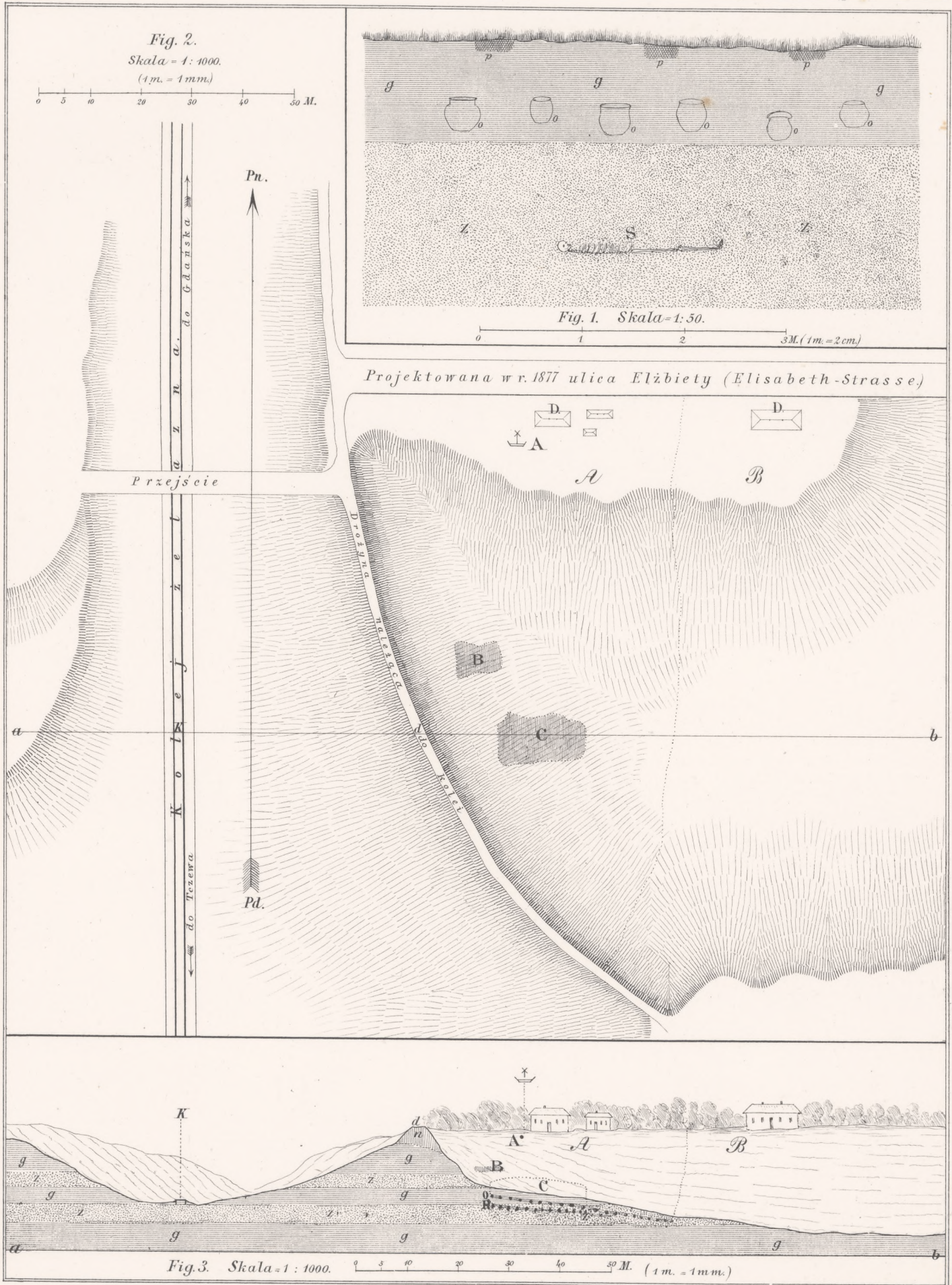
A. STARY-TARG. B. RAMZY. C. FRIEDENSCHLOSS. D. TCZEW. E. OLIWA. F. CZYSTOCHLEB.

Groby rządowe. Sépultures rangées.

MONUMENTA POLONIAE PRAEHISTORICA.

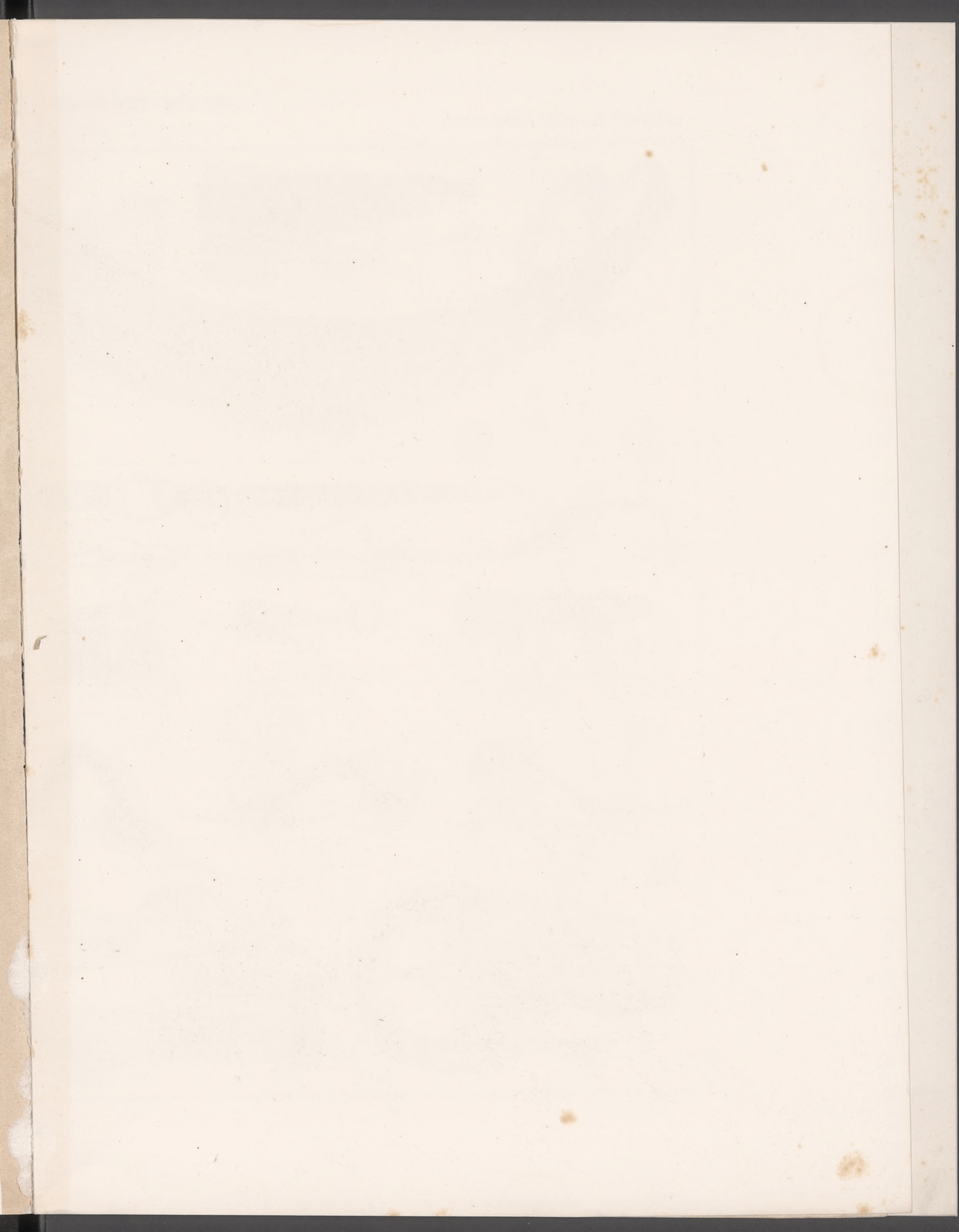
[Ser. I. fasc. 4.] Tabl. XLII.

G. Ossowski, ad nat. del.

Litogr. M. Salt, Cracoviae

1. PRZEKRÓJ SCHEMATYCZNY. — 2 i 3. TCZEW.

Okopy (Szańce).

MONUMENTA POLONIAE PRAEHISTORICA.

Retranchements.

[Ser. I. fasc. 4.] Tabl. XLIV.

A. ORŁOWO.

A Lippert, ad phot. del.

Litogr. M. Salb, Cracoviae.

B. GAWŁOWICE.

Okopy (Szańce).

Retranchements.

MONUMENTA POLONIAE PRAEHISTORICA.

[Ser. I. fasc. 4.] Tabl. XLV.

A. Lippert, ad phot. del.

Litogr. M. Saly, Cracoviae

N A W R A .

MONUMENTS PRÉHISTORIQUES

DE

L'ANCIENNE POLOGNE

PUBLIÉS PAR LES SOINS

DE LA COMMISSION ARCHÉOLOGIQUE DE L'ACADEMIE DES SCIENCES DE CRACOVIE.

I^{RE} SÉRIE.

PRUSSE ROYALE

PAR

GODEFROY OSSOWSKI,

TRADUIT DU POLONAIS

PAR

SIGISMOND ZABOROWSKI-MOINDRON.

4ME LIVRAISON.

CRACOVIE

IMPRIMERIE DE L'UNIVERSITÉ DES JAGELLONS

sous la direction d'A. M. Kosterkiewicz.

1888.

A. ORŁOWO.

A. Lippert, ad phot. del.

Litogr. M. Salb, Cracoviae.

B. GAWŁOWICE.

